

Voltooide of Onvoltooide Tijd?

Een onderzoek naar zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen als de antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijds criterium binnen de
Initiatiefwet Voltooid Leven vanuit een perspectief van menselijke waardigheid

G.J. Westerink (2000377)

Protestantse Theologische Universiteit Groningen

Groningen, 19 augustus 2023

Scriptiebegeleider: Prof. dr. T.A. Boer

Tweede beoordelaar: Prof. dr. A.S. Groenewoud

Voltooide of Onvoltooide Tijd?

Een onderzoek naar zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen als de antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijds criterium binnen de
Initiatiefwet Voltooid Leven vanuit een perspectief van menselijke waardigheid

G.J. Westerink (2000377)

Protestantse Theologische Universiteit Groningen

Scriptiebegeleider: Prof. dr. T.A. Boer

Tweede beoordelaar: Prof. dr. A.S. Groenewoud

Groningen, 19 augustus 2023

Verklaringenblad masterthesis

Naam student:

Titel masterthesis:

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Groningen, 19 augustus 2023

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Groningen, 19 augustus 2023

Abstract

De afgelopen jaren is er in Nederland veel te doen geweest over de Initiatiefwet Voltooid Leven. Als belangrijk argument voor een dergelijk recht op hulp bij zelfdoding beroept men zich op de waardigheid van de mens. Echter, de ene waardigheid is de andere niet. In deze thesis zal ik ingaan op welke verschillende mogelijke interpretaties van het begrip waardigheid een dergelijk recht op hulp bij zelfdoding teruggaat en tot welke interpretaties van het begrip waardigheid dit recht kan leiden. De belangrijkste criteria binnen de Initiatiefwet zijn wilsbekwaamheid bij een patiënt en een minimumleeftijd van 75 jaar. Met dit laatste criterium onderscheidt deze wet ouderen van jongeren van wie de samenleving de dood in de regel juist probeert te voorkomen. Het roept de vraag op wat de overheid hiermee communiceert richting en over ouderen. Het doel van deze thesis is om zowel de antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het voorgestelde leeftijdscriterium te verkennen en evalueren vanuit het begrip menselijke waardigheid.

Sleutelwoorden: waardigheid, autonomie, voltooid leven, Initiatiefwet Voltooid Leven, hulp bij zelfdoding, euthanasie, leeftijdsgrens, stervenswens, minimum leeftijd

Aantal woorden: 24.047 (inclusief voetnoten)

Woord vooraf

In God leven wij, bewegen wij en zijn wij.
(Hand. 17: 28, NBV)

Ik wil graag mijn scriptiebegeleider, prof. dr. Theo Boer, enorm bedanken. Zowel voor het afgelopen halfjaar waarin hij mij wist te motiveren om door te gaan wanneer ik er zelf een hard hoofd in had, als ook voor de afgelopen jaren. Zijn kundigheid en bevlogenheid resulteerden bij mij in enthousiasme voor het vakgebied ethiek. Daarnaast heb ik bewondering voor zijn zeldzame kwaliteit om op een altijd genuanceerde en betrokken manier toch stellig te kunnen zijn.

Eveneens wil ik Lydia, Marco en Henk bedanken, voor het samen studeren en het elkaar motiveren door zowel inhoudelijke gesprekken als de wellicht iets minder inhoudelijke – maar zeker niet minder belangrijke – gesprekken. Daarnaast wil ik Regina bedanken met wie ik de laatste scriptie loodjes deelde; Zoom Meetings die soms al om 's ochtends 8:00 begonnen en 's avonds pas rond 23:00 weer eindigden. Om elkaar op die manier te motiveren en bij te staan.

Ten slotte wil ik vrienden en familie bedanken voor hun vertrouwen, steun en interesse. En die maandenlang enkel het antwoord 'ja, scriptie' ontvingen wanneer zij vroegen hoe het met mij ging.

Inhoudsopgave

Verklaringenblad Masterthesis.....	3
Abstract	4
Woord vooraf	5
Inhoudsopgave	6
Introductie	1
1. Waardigheid en Voltooid Leven	12
1.1 Kritiek op waardigheid	12
1.2 Het begrip waardigheid onderscheiden	13
1.3 Visie op waardigheid binnen deze thesis.....	15
1.3.1 Intrinsieke waardigheid als fundament	16
1.3.2 Paradox	20
1.4 Conclusie	22
2. Totstandkoming initiatiefwetsvoorstel Voltooid Leven en reacties.....	23
2.1 Totstandkoming	23
2.2 Inhoud Wetsvoorstel.....	26
2.3 Reacties op het Wetsvoorstel.....	27
2.3.1 Politiek	28
2.3.2 Artsenfederatie KNMG.....	28
2.3.3 Diverse Nederlandse ethici	29
2.3.4 Publieke domein.....	30
2.4 Conclusie	32
3. Reacties op het leeftijdscriterium.....	33
3.1 Pro-argumenten	33
3.2 Contra-argumenten	36
3.2.1 Commissie Schnabel.....	36
3.2.2 Het PERSPECTIEF-onderzoek	37

3.2.3 Ethici	39
3.2.4 Artsenfederatie KNMG.....	39
3.3 Reflectie	40
3.4 Conclusie	42
4. Het leeftijds criterium; vooronderstellingen en implicaties	44
4.1 Antropologische vooronderstellingen.....	44
4.2 Mensbeeld en waardigheid	46
4.2.1 Subjectieve en sociaal-relatieve waardigheid	47
4.2.2 Mensbeeld en intrinsieke waardigheid.....	49
4.3 Antropologische en maatschappelijke implicaties	50
4.3.1 Logisch hellend vlak	51
4.3.2 Empirisch/psychologisch hellend vlak	52
4.4 Menselijke waardigheid als alternatief	53
4.5 Conclusie	55
Samenvatting en conclusies	57
Nawoord	61
Literatuurlijst.....	62
Data Management Plan.....	69

Introductie

Op 17 juli 2020 diende D66 het initiatiefwetsvoorstel ‘Voltooid Leven’ in. Het doel van dit wetsvoorstel is om mogelijk te maken dat mensen van 75 jaar en ouder desgevraagd hulp bij zelfdoding ontvangen wanneer zij hun leven voltooid achten.¹ Mocht dit wetsvoorstel worden aangenomen, dan zou het voor zover wij weten de eerste keer in de geschiedenis zijn dat een overheid recht op hulp bij zelfdoding voor haar burgers faciliteert, in dit geval voor ouderen. Eén van de grootste verschillen met de reeds bestaande euthanasiepraktijk is een wijziging in de zorgvuldigheidseisen. Waar in de reeds bestaande euthanasiepraktijk sprake moet zijn van ondraaglijk en uitzichtloos lijden², hoeft daar volgens het wetsvoorstel geen sprake van te zijn. Ook een medisch classificeerbare aandoening is niet nodig.³ De belangrijkste criteria binnen de Initiatiefwet zijn wilsbekwaamheid en een minimumleeftijd van 75 jaar. Met dit laatste criterium onderscheidt deze wet ouderen van alle andere burgers van wie de samenleving de dood doorgaans juist probeert te voorkomen. Er gelden voor ouderen vanaf 75 jaar dus andere zorgvuldigheidseisen. Het roept de vraag op wat de overheid hiermee communiceert richting ouderen. Zo bezien is het ook een vraag naar de mogelijke antropologische vooronderstellingen en implicaties van een dergelijk leeftijdscriterium.

Zoals dat ook bij andere wetten gebeurt, kan ook in dit geval het aannemen van een wet een bepaalde dynamiek in gang zetten. In dit geval zou het kunnen gaan om keuzes in de bejegening van oudere mensen en om keuzes die ouderen zelf maken. Wanneer er niet gereflecteerd wordt op zoiets essentieels als een onderliggend mensbeeld, kan dit leiden tot ongewenste gevolgen die niet passen bij hoe de overheid en een samenleving haar burgers willen behandelen.

In recente discussies rondom Voltooid Leven wordt er met grote regelmaat verwezen naar waardigheid. In het geval van voltooid leven zou verder doorleven volgens velen een onwaardige situatie betekenen. Daarentegen zou de vrijheid om voor de dood te kiezen de waardigheid juist bevorderen en zou actieve levensbeëindiging met hulp van een stervensbegeleider een waardige vorm van overlijden zijn. Dit verstaan van waardigheid ziet de omstandigheden, die doorgaans gepaard gaan met de benoemde leeftijdscategorie, als een bedreiging voor waardigheid. Echter, de ene waardigheid is de andere niet. Op welke van de

---

¹ Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek”, *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35543, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>.

² Rijksoverheid. “De 6 zorgvuldigheidseisen van de euthanasiewet.” Geraadpleegd op 29 maart 2023. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/zorgvuldigheidseisen>.

³ *Ibid.*

verschillende mogelijke interpretaties van het begrip waardigheid gaat een dergelijk recht op hulp bij zelfdoding terug en tot welke interpretaties van het begrip waardigheid kan dit recht leiden? Dit alles leidt tot het onderwerp van deze masterthesis.

Onderzoeksvragen

De hoofdvraag van deze thesis is: Hoe kunnen zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijds criterium binnen de Initiatiefwet Voltooid leven verkend, en geëvalueerd worden vanuit een perspectief van menselijke waardigheid?

Deze hoofdvraag leidt tot vier deelvragen die overeenkomen met de hoofdstukken die ik hieronder uiteenzet.

1. Hoe kan het begrip ‘menselijke waardigheid’ een zinvolle rol spelen binnen het ethische debat rondom Voltooid Leven?
2. Wat houdt de Initiatiefwet Voltooid Leven in en hoe is deze tot stand gekomen?
3. Hoe wordt er door verschillende partijen in de discussie in morele zin gereflecteerd op het voorgestelde leeftijds criterium van de Initiatiefwet Voltooid Leven?
4. A. Welke mogelijke antropologische vooronderstellingen onder het voorgestelde leeftijds criterium binnen de initiatiefwet Voltooid Leven lichten op en hoe kunnen deze geëvalueerd worden vanuit een perspectief van menselijke waardigheid?
B. Welke mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties vloeien voort uit het voorgestelde leeftijds criterium binnen de Initiatiefwet Voltooid Leven vanuit een perspectief van menselijke waardigheid?

Methodologie en Onderzoekopzet

Deze masterthesis is een verkenning van zowel de antropologische vooronderstellingen van het leeftijds criterium in de voorgestelde initiatiefwet Voltooid Leven, als van de antropologische en maatschappelijke implicaties ervan. Omdat het begrip ‘menselijke waardigheid’ in descriptieve en evaluatieve zin mijn belangrijkste heuristische instrument is, ligt aan de basis van mijn verkenning een exploratief en vergelijkend literatuuronderzoek naar dit begrip. Op basis van deze begripsverheldering zijn wij hopelijk beter in staat om pleidooien voor een Voltooid Leven wet te begrijpen en in morele zin te evalueren. Verder dan

hierbij een hulp bieden, zal deze thesis niet gaan. Hoewel er in deze thesis enkele empirische implicaties naar voren zullen komen, is dit geenszins een empirische thesis; hoe de praktijk zich zal ontwikkelen, valt buiten de focus van deze thesis.

Hoofdvraag: Hoe kunnen zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijdscriterium binnen de Initiatiefwet Voltooid leven verkend, en geëvalueerd worden vanuit een perspectief van menselijke waardigheid?

In de discussies rondom Voltooid Leven wordt er met grote regelmaat verwezen naar waardigheid. Eveneens dient waardigheid als een belangrijk argument voor dit wetsvoorstel. Om deze redenen wil ik vanuit het begrip ‘menselijke waardigheid’ zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het voorgestelde leeftijdscriterium verkennen en evalueren. Elke manier van denken heeft vooronderstellingen en het kan behulpzaam zijn om deze vooronderstellingen zichtbaar te maken, zodat er vervolgens op gereflecteerd kan worden. In het eerste hoofdstuk zal ik uiteenzetten hoe ik het begrip waardigheid versta en hoe ik het vervolgens zal hanteren binnen de rest van mijn thesis. De hoofdvraag hoop ik te beantwoorden door de conclusies van de deelvragen met elkaar te integreren.

Deelvraag 1: Hoe kan het begrip ‘menselijke waardigheid’ een zinvolle rol spelen binnen het ethische debat rondom Voltooid Leven?

Binnen deze thesis is waardigheid een kernbegrip. In mijn eerste hoofdstuk verken ik dit begrip door middel van vergelijkend literatuuronderzoek. Ik geef een overzicht van de belangrijkste interpretaties van het begrip waardigheid. Deze interpretaties baseer ik op de uitleg van het begrip waardigheid door drie verschillende ethici: Carlo Leget, Daniel Sulmasy en Frits de Lange. Zij hebben alle drie onderzocht op welke manier het concept waardigheid relevant kan zijn voor maatschappelijke vraagstukken. Daniel Sulmasy is een Amerikaans medisch-ethicus, en Carlo Leget en Frits de Lange zijn beide Nederlandse ethici die zich onder andere bezighouden met de ontwikkelingen omtrent voltooid leven. Frits de Lange

heeft met regelmaat artikelen en boeken gepubliceerd omtrent ouder worden en waardigheid.⁴ Carlo Leget is één van de uitvoerders van het PERSPECTIEF-onderzoek en publiceert met regelmaat artikelen met betrekking tot voltooid leven. Eveneens zal ik in dit hoofdstuk aandacht besteden aan de belangrijke tegenwerping van Ruth Macklin. Volgens deze Amerikaanse filosofe is het begrip waardigheid niet behulpzaam in medisch-ethische discussies.⁵ Haar kritiek is dat een beroep op waardigheid in veel gevallen een vage herformulering is van een ander, preciezer begrip, ofwel dat het slechts gebruikt wordt als slogan die niets toevoegt aan begrip van het onderwerp.⁶ Deze kritiek roept op om te onderzoeken hoe waardigheid kan dienen als een zinvol concept, zonder dat zij evengoed kan worden ingeruild voor een ander, preciezer begrip. Wil een notie van waardigheid dienen als een zinvol perspectief, dan zal het de kritiek van Macklin moeten doorstaan. In dit eerste hoofdstuk zal ik met een voorstel komen voor wat ik met menselijke waardigheid, zowel in descriptieve als normatieve zin, bedoel. Hieruit zal blijken op welke wijze ik dit begrip in het vervolg van mijn thesis zal hanteren.

Deelvraag 2. Wat houdt de Initiatiefwet Voltooid Leven in en hoe is deze tot stand gekomen?

In dit hoofdstuk geef ik een kort overzicht van de voorgeschiedenis van de Initiatiefwet Voltooid Leven, van de doelgroep van deze initiatiefwet en van de belangrijkste criteria binnen deze initiatiefwet. Voor het historisch overzicht maak ik onder andere gebruik van diverse Kamerstukken met betrekking tot voltooid leven en van twee onderzoeken die uitgevoerd zijn in opdracht van zowel het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (beide onderzoeken) als van het ministerie van Veiligheid en Justitie (eerste onderzoek). Voor het gedeelte over de inhoud van het wetsvoorstel richt ik mij voornamelijk op de Memorie van toelichting bij het Wetsvoorstel, dat officieel voluit heet: “Wet toetsing levensbegeleiding van ouderen op verzoek”.⁷

Om een beeld te schetsen hoe dit onderwerp in de samenleving leeft, eindigt dit hoofdstuk met diverse reacties op het wetsvoorstel: reacties vanuit politieke partijen, de

---

⁴ Frits de Lange, *Waardigheid voor wie oud wil worden* (Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2010), 78 en “The Hermeneutics of Dignity”, in: *Fragile Dignity: Intercontextual Conversations on Scriptures, Family and Violence*, ed. Juliana Claessens and Klaas Spronk (Atlanta: Society of Biblical Literature 2013), 17-20.

⁵ Ruth Macklin, “Dignity is a useless concept: It means no more than respect for persons or their autonomy,” *BMJ* (2003)327:1419.

⁶ *Ibid.*

⁷ Memorie van toelichting bij Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek”, *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35534-3, 35, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>.

reactie van artsenfederatie KNMG, reacties van diverse Nederlandse ethici die zich met dit onderwerp bezig houden en reacties vanuit burgers. Voor dit laatste heb ik gebruik gemaakt van de uitkomsten van een onderzoek dat dat dagblad *Trouw* in 2023 heeft gepubliceerd.⁸

Deelvraag 3. Hoe wordt er door verschillende partijen in de discussie in morele zin gereflecteerd op het voorgestelde leeftijdscriterium van de Initiatiefwet Voltooid Leven?

Allereerst geef ik in dit hoofdstuk een overzicht van de verschillende pro-argumenten aangaande het voorgestelde leeftijdscriterium. Hiervoor heb ik de Memorie van toelichting en diverse pleidooien met betrekking tot het wetsvoorstel doorzocht. Na dit gedeelte volgt een overzicht van de contra-argumenten die in enkele belangrijke publicaties naar voren komen. Onder deze publicaties vallen zowel de twee rapporten die in opdracht van het kabinet zijn geschreven als enkele meer kritische publicaties.

Deelvraag 4. Hoe kunnen zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijdscriterium binnen de Initiatiefwet Voltooid leven verkend en geëvalueerd worden vanuit een perspectief van menselijke waardigheid?

In dit hoofdstuk verken en evalueer ik zowel de antropologische vooronderstellingen, als de antropologische en maatschappelijke implicaties vanuit een perspectief van ‘menselijke waardigheid’ zoals dit in Hoofdstuk 1 omschreven is. Met behulp van voorgaande hoofdstukken tracht ik in dit hoofdstuk deze vraag in verschillende delen te beantwoorden. In het eerste gedeelte van het hoofdstuk richt ik mij op de mogelijke antropologische vooronderstellingen van het leeftijdscriterium. Om te analyseren op wat voor mensbeeld dit wetsvoorstel zich baseert, richt ik mij onder andere op de Memorie van toelichting. Ook verken en evalueer ik aan de hand van het in Hoofdstuk 1 beschreven begrip van waardigheid. In dit gedeelte worden ook diverse pro- en contra-argumenten aangaande het leeftijdscriterium aangehaald (H3).

In het tweede gedeelte van hoofdstuk 4 richt ik mij op de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijdscriterium binnen de Initiatiefwet Voltooid Leven. Uiteraard zijn de mogelijke implicaties op dit moment niet empirisch toetsbaar. Echter,

---

⁸ Tim van der Pal en Marten van de Wier, “Hoe zien Nederlanders hun sterfbed voor zich? De belangrijkste bevindingen uit het onderzoek van Trouw en Panel Inzicht op een rij,” *Trouw*, 13 april 2023.

gezien de relevantie van het thema, is het van belang dat deze mogelijke implicaties serieus worden onderzocht. Uit hoofdstuk 3 bleek dat er in veel discussies rondom Voltooid Leven aandacht is voor de mogelijke consequenties op lange termijn van de invoering van een leeftijds criterium. Met behulp van het begrip ‘hellend vlak’ verken ik vervolgens de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijds criterium. Eveneens wordt in dit gedeelte verkend in hoeverre de tegenstanders van het leeftijds criterium in Hoofdstuk 3 (contra-argumenten) gebruik maken van het hellend vlak principe.

Ten slotte verken ik in het derde gedeelte van hoofdstuk 4 kort welke bijdrage een begrip van menselijke waardigheid, zoals dit in Hoofdstuk 1 is voorgesteld, kan hebben voor de discussie over en evaluatie van de voorgestelde initiatiefwet. In dit gedeelte richt ik mij onder andere op Joan Tronto, een Amerikaanse politicoloog die vanuit zorg-ethisch perspectief een inclusieve benadering van zorg bepleit. Zij houdt zich onder andere bezig met de samenhang tussen politieke beslissingen en antropologie, en op welke wijze deze samenhang invloed heeft op de manier waarop een zorgsysteem binnen een samenleving geregeld is.⁹ Daarnaast richt ik mij op Frits de Lange die vanuit een soortgelijke visie omschrijft op welke wijze waardigheid zou moeten worden toegekend binnen een samenleving.¹⁰

Positionering

Binnen het kader van onderzoek doen, is het van belang om transparant te zijn over mijn positionering. Ik schrijf deze masterthesis als theologiestudent met een bachelor in psychologie. Ik heb een kerkelijke achtergrond in de Gereformeerde Bond en voel mij de laatste jaren meer thuis in het midden van de PKN. Hoe ik over menselijke waardigheid denk, is uiteraard mede beïnvloed door mijn christen-zijn. Daarnaast is mijn denken over waardigheid in relatie tot euthanasie mede beïnvloed door nabije ervaringen met euthanasie. Verder heb ik mij binnen de predikantsmaster in diverse cursussen beziggehouden met vragen rondom het levenseinde.

---

⁹ Joan Tronto, ‘There is an alternative: homines curans and the limits of neoliberalism’, *International Journal of Care and Caring* 1 (2017): 27-43.

¹⁰ Frits de Lange, “The Hermeneutics of Dignity”, in: *Fragile Dignity: Intercontextual Conversations on Scriptures, Family and Violence*, ed. Juliana Claessens and Klaas Spronk (Atlanta: Society of Biblical Literature 2013), 17-20.

Relevantie

Deze thesis is relevant voor academie, kerk en samenleving.

In het academisch veld is deze thesis relevant in die zin dat het een bescheiden bijdrage levert aan de vraag op welke wijze een begrip van waardigheid, een sleutelbegrip binnen de ethiek, behulpzaam kan zijn om een maatschappelijk vraagstuk te verhelderen. In het bijzonder hoe dit begrip van menselijke waardigheid verhelderend kan zijn in de discussie rondom Voltooid Leven. Daarnaast kan deze thesis een bescheiden bijdrage leveren aan het onderzoek rondom Voltooid Leven. In dit geval specifiek hoe het begrip menselijke waardigheid een zinvolle rol kan spelen binnen reflectie op zowel mogelijke antropologische vooronderstellingen, als antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijds criterium.

Hoewel er binnen deze thesis geen focus ligt op kerk en theologie, is het wel degelijk relevant voor kerk en theologie. Het nadenken over waardigheid heeft allereerst een theologische achtergrond, waarbij het concept van menselijke waardigheid gebaseerd is op het gegeven dat mensen zijn geschapen naar het beeld van God.¹¹ Binnen deze thesis wordt verkend op welke interpretatie van het begrip waardigheid – van de voorstanders van een voltooid leven wet – een dergelijk door de staat gegarandeerd recht op hulp bij zelfdoding zou teruggaan. De uitkomst van deze verkenning roept de, voor de kerk en theologie relevante, vraag op of dit begrip van waardigheid verenigbaar is met de menselijke waardigheid die gebaseerd is op de mens die als beeld van God geschapen is. Deze thesis kan een aanzet zijn om hierover te theologiseren. Dit kan vervolgens eveneens vruchtbaar zijn voor het pastoraal handelen wanneer vragen over Voltooid Leven binnen de kerkelijke gemeente opkomen.

Eveneens is deze thesis relevant voor de samenleving. Allereerst omdat dit wetsvoorstel in principe de hele samenleving aangaat. Deze thesis hoopt een bijdrage te leveren in het nadenken of een dergelijke wet wenselijk is. Binnen deze thesis wordt dit verkend door zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen, als de antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijds criterium te exploreren. Dit is van belang omdat wanneer deze wet aangenomen wordt, dit voor zover wij weten de eerste keer zou zijn dat een overheid recht op hulp bij zelfdoding voor haar burgers of een bepaalde groep daarvan faciliteert. Wanneer er niet wordt gereflecteerd op het onderliggend mensbeeld, zou dit

---

¹¹ David Kirchoffer, *Human Dignity in contemporary ethics* (Amherst: Teneo Press, 2013), 295.

kunnen leiden tot ongewenste vervolgkeuzes die niet passen bij hoe de overheid en de samenleving haar burgers willen behandelen.

Stand van onderzoek

Politieke voorgeschiedenis in Nederland

De term ‘voltooid leven’ kreeg vanaf 2010 meer bekendheid toen een groep die zich ‘Uit Vrije Wil’ noemde het Burgerinitiatief Voltooid Leven indiende bij de Tweede Kamer. Zij bepleitten de legalisatie van stervenshulp aan mensen die hun leven als voltooid zagen. Onder voltooid leven verstonden zij:

“De toestand waarin een oudere tot de conclusie is gekomen dat de waarde en de zin van zijn leven zodanig zijn afgenomen, dat hij of zij de dood gaat verkiezen boven het leven. Het gaat daarbij meer om een proces dan om een moment.”¹²

Vervolgens heeft het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport tweemaal de opdracht gegeven om onderzoek te doen naar Voltooid Leven. Het eerste onderzoek was overigens ook in opdracht van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Beide rapporten concludeerden dat om verschillende redenen een dergelijke wetgeving niet raadzaam is.¹³ Ondanks de resultaten van deze studies diende in juni 2020 Tweede Kamerlid Pia Dijkstra het wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek” in die de voorstellen van het Burgerinitiatief Voltooid Leven grotendeels volgt. Het wetsvoorstel betreft ouderen vanaf 75 jaar die geen medische klachten hebben en waarvan het verzoek vrijwillig, weloverwogen en duurzaam is.¹⁴ Een groot verschil met de reeds bestaande euthanasiepraktijk, is dat er binnen het wetsvoorstel Voltooid Leven geen sprake hoeft te zijn van een medische aandoening en van ondraaglijk en uitzichtloos lijden.¹⁵

---

¹² Jit Peters et al., *Uit Vrije Wil, Waardig sterven op hoge leeftijd* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2011), 27.

¹³ Paul Schnabel et al., *Voltooid leven: over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten* (Den Haag: Adviescommissie voltooid leven, 2016 en Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag: ZonMW, (januari 2020).

¹⁴ Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek”, *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35543, geraadpleegd op 29 maart 2023,

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>.

¹⁵ “De 6 zorgvuldigheidseisen van de euthanasiewet,” Rijksoverheid, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/zorgvuldigheidseisen>

Het begrip waardigheid

De term waardigheid wordt met grote regelmaat gehanteerd in ethische discussies. Het nadenken over waardigheid kent een lange geschiedenis, maar het is vanaf de jaren '70 dat men frequent een beroep doet op waardigheid als argument in discussies rondom het levenseinde. Binnen ethische discussies wordt er doorgaans door verschillende zijden van het debat gebruik gemaakt van het concept waardigheid. Voor sommigen is dit een reden om waardigheid als een nutteloos concept af te schrijven.¹⁶ Volgens anderen roept dit met name op tot het verduidelijken van het concept waardigheid.¹⁷ Om die reden beargumenteren verscheidene ethici dat het van belang is om verschillende betekenissen van het concept waardigheid te onderscheiden.

Volgens Carlo Leget is de oorzaak van de vaagheid van het begrip waardigheid dat er drie betekenissen van waardigheid veelal door elkaar worden gehaald. Hij maakt een onderscheid tussen *sociaal-relatieve waardigheid*, *intrinsieke waardigheid* en *subjectieve waardigheid*.¹⁸ Hoewel deze verschillende vormen van waardigheid met elkaar samenhangen, moeten ze van elkaar onderscheiden worden om verwarring te voorkomen.¹⁹ Volgens Leget zijn alle drie de versies van waardigheid nodig om elkaar te versterken en om gezamenlijk de volle betekenis van waardigheid te vormen.²⁰ Ook benoemt hij dat de cultuur van invloed is op de sociaal-relatieve en ervaren waardigheid.²¹ Een eventuele beslissing van de overheid om recht op hulp bij zelfdoding te garanderen aan ouderen vanaf 75 jaar heeft dus invloed op de sociaal-relatieve en ervaren waardigheid, welke op hun beurt ook weer van invloed zijn op elkaar.

Ook de Amerikaanse ethicus Daniel Sulmasy maakt een onderscheid tussen verschillende betekenissen van waardigheid. Hij onderscheidt *intrinsieke waardigheid*, *toegekende waardigheid* en *bloeiende waardigheid*.²² Het toekennen van waardigheid aan een

---

¹⁶ Ruth Macklin, "Dignity is a useless concept: It means no more than respect for persons or their autonomy," *BMJ* (2003)327:1419.

¹⁷ Carlo Leget, "Analyzing dignity: a perspective from the ethics of care," in *Med Health Care and Philos* 16 (2013), Daniel Sulmasy, "Dignity and Bioethics: History, Theory, and Selected Applications", in: *Human Dignity and Bioethics: Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*. Washington: The President's Council on Bioethics 2008.

¹⁸ Carlo Leget, "Analyzing dignity: a perspective from the ethics of care," in *Med Health Care and Philos* 16 (2013).

¹⁹ *Ibid*, 945.

²⁰ Carlo Leget, "Menselijke waardigheid en de humanisering van de zorg." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 14, nr. 62 (2018): 14.

²¹ Leget, "Analyzing dignity," 948.

²² Oorspronkelijk: intrinsic dignity, attributed dignity and flourishing dignity uit Daniel Sulmasy, "Dignity and Bioethics: History, Theory, and Selected Applications", in: *Human Dignity and Bioethics: Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*. Washington: The President's Council on Bioethics 2008, 473.

ander, is het terecht erkennen van de intrinsieke waardigheid van die ander. In dit geval zou het foutief zou zijn om deze intrinsieke waardigheid niet toe te kennen.²³ *Bloeiende waardigheid* is het leiden van een leven dat in overeenstemming is met, en uitdrukking geeft aan de intrinsieke waardigheid van de mens.²⁴ Voor Sulmasy is *intrinsieke waardigheid* dus het fundament van de andere twee betekenissen van waardigheid.²⁵

Ten slotte maakt ook Frits de Lange een onderscheid tussen verschillende vormen van waardigheid. Hij onderscheidt vier dimensies van waardigheid: *Menschenwürde*, *verdienste*, *identiteit* en *luister*.²⁶ Volgens De Lange is waardigheid fundamenteel relationeel, daarmee gaat hij in tegen een enkel individueel concept van waardigheid.²⁷ Bij een individueel concept van waardigheid wordt volgens hem waardigheid gereduceerd tot slechts persoonlijke kenmerken, zoals bijvoorbeeld de menselijke rede en de vrij wil.²⁸ Elk van deze drie ethici gaat in op het belang van verschillende, doch onderling verbonden, noties van waardigheid.

Vanuit een dergelijk samengesteld begrip van waardigheid, waarbij zowel intrinsieke waardigheid, sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid een rol spelen, kijken Els van Wijngaarden, Anne Goossens en Carlo Leget naar de sociale, maatschappelijke uitdagingen achter de wens tot sterven bij mensen die hun leven voltooid achten.²⁹ Zij benadrukken de associatie tussen een ervaring van afhankelijkheid en kwetsbaarheid, en de ervaren bedreiging van iemands waardigheid.³⁰ Uitgaande van Legets onderscheiding van waardigheid, komen zij tot de conclusie dat bij ouderen zowel de subjectieve als de sociale waardigheid wordt bedreigd. Zij stellen vervolgens de vraag wat een moreel goed maatschappelijk antwoord is tot dit verlies van waardigheid op meerdere lagen.³¹

In discussies rondom Voltooid Leven wordt er met grote regelmaat verwezen naar waardigheid. In het geval van voltooid leven zou verder doorleven een onwaardige situatie betekenen. Daarentegen zou de vrijheid om voor de dood te kiezen de waardigheid juist bevorderen en zou actieve levensbeëindiging met hulp van een stervensbegeleider een

---

²³ *Ibid*, 475.

²⁴ *Ibid*, 473.

²⁵ *Ibid*, 474.

²⁶ Frits de Lange, "The Hermeneutics of Dignity", in: *Fragile Dignity: Intercontextual Conversations on Scriptures, Family and Violence*, ed. Juliana Claessens and Klaas Spronk (Atlanta: Society of Biblical Literature 2013), 17-20.

²⁷ *Ibid*, 20.

²⁸ *Ibid*.

²⁹ Els Van Wijngaarden, Anne Goossens en Carlo Leget, "The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living," *Journal of European Social Policy* 28, nr. 4 (2018): 419-429.

³⁰ *Ibid*, 426.

³¹ *Ibid*.

waardige vorm van overlijden zijn. Dit verstaan van waardigheid ziet de omstandigheden, die doorgaans gepaard gaan met de benoemde leeftijdscategorie, als een bedreiging voor waardigheid. Echter, de ene waardigheid is de andere niet. Op welke van de verschillende mogelijke interpretaties van het begrip waardigheid gaat een dergelijk recht op hulp bij zelfdoding terug en tot welke interpretaties van het begrip waardigheid kan dit recht leiden? Dit alles leidt tot het onderwerp van deze masterthesis.

1. Waardigheid en Voltooid Leven

Het doel van dit hoofdstuk is om te verkennen op welke manier ‘menselijke waardigheid’ kan dienen als een zinvol moreel begrip binnen het ethische debat rondom Voltooid Leven. De term waardigheid wordt regelmatig gebruikt in ethische debatten. Zo wordt er in het debat over euthanasie frequent verwezen naar ‘waardig leven’ of ‘waardig sterven’ als belangrijk argument voor verandering of aanpassing van wetgeving rondom het levenseinde. Het is echter lang niet altijd duidelijk wat er precies bedoeld wordt met deze verwijzing naar waardigheid. Want wat zijn een ‘waardig leven’ of een ‘waardige dood’ precies? Daarnaast maken zowel voor- als tegenstanders van euthanasie gebruik van de term waardigheid. Voorstanders zien euthanasie als een bevestiging of herstel van menselijke waardigheid, waarbij tegenstanders euthanasie zien als iets wat juist ingaat tegen de menselijke waardigheid. Verschillende zijden van het debat beroepen zich op de term waardigheid, maar doen dat met een eigen en andere agenda. Het roept de vraag op hoe nuttig het begrip is binnen ethische discussies rondom het levenseinde. Voor sommige ethici is deze vaagheid een reden om het gebruik van de term waardigheid af te schaffen. Anderen benoemen dat dit met name oproept tot een verduidelijking van de term, niet tot een afschaffing ervan. In dit hoofdstuk wil ik onderzoeken op welke manier (het begrip menselijke) waardigheid een zinvolle rol kan spelen binnen het Voltooid Leven debat, waarbij ook de kritiek op deze term serieus wordt genomen. Om dit te bereiken zal ik in §1.1 de voornaamste kritiek weergeven en vervolgens in §1.2 een analyse geven van verschillende pogingen om het begrip waardigheid binnen ethische vraagstukken te verhelderen. Ten slotte zet ik in §1.3 uiteen met behulp van welk begrip van waardigheid ik de Voltooid Leven Wet zal analyseren.

1.1 Kritiek op waardigheid

In 2003 schreef ethicus Ruth Macklin een artikel waarin zij betoogde dat waardigheid een nutteloos concept is.³² Haar artikel bracht diverse reacties te weeg die veelal probeerden aan te tonen dat waardigheid wel degelijk een nuttig concept is. Macklin stelt dat waardigheid een loos begrip geworden is dat van alles kan betekenen.³³ Daarnaast gebruikt men het begrip waardigheid volgens haar voornamelijk als slogan in plaats van dat het iets relevants toevoegt aan het betreffende onderwerp.³⁴ Volgens Macklin zou men in veel gevallen beter gebruik

---

³² Ruth Macklin, ‘Dignity is a useless concept: It means no more than respect for persons or their autonomy,’ *BMJ* (2003)327:1419-1420.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*

kunnen maken van een ander en preciezer begrip dan het *vage* concept waardigheid.³⁵ Uit haar betoog blijkt dat zij ervan overtuigd is dat met ‘autonomie’ alles wel gezegd is en dat er boven autonomie niet nog zoiets als een extra vorm van ‘waardigheid’ bestaat. Haar kritiek dat waardigheid een loos begrip is dat van alles kan betekenen, lijkt overeen te komen met de observatie dat zowel voor- als tegenstanders van bijvoorbeeld euthanasie zich op waardigheid beroepen. Waar de ene groep euthanasie ziet als iets wat de waardigheid van de mens bevestigt, ziet de andere groep euthanasie juist als aantasting van de waardigheid van de mens. Zo bezien lijkt een beroep op waardigheid inderdaad voornamelijk te functioneren als slogan; vrijwel ieder mens zal immers waardig willen leven en sterven.

De kritiek van Macklin roept op zijn minst op tot het verduidelijken van het concept waardigheid. Tegelijkertijd draait het wellicht niet alleen om de precieze inhoudelijke betekenis van waardigheid, maar is het eveneens van belang om te kijken naar de functie van het gebruik van het concept waardigheid. Wanneer men zich binnen de context van voltooid leven beroept op waardigheid, wordt er in feite een oproep gedaan; een oproep tot een waardig leven of sterven. Ethicus Frits de Lange benoemt dat een beroep op waardigheid vrijwel nooit neutraal en feitelijk van aard is, maar dat deze altijd verankerd is in sterke emoties zoals boosheid, verdriet of hoop.³⁶ Het beroep op waardigheid toont op deze wijze aan dat er iets op het spel staat; meer dan een slogan, is het een emotionele oproep. De vraag blijft wat er dan precies op het spel staat, om deze reden is een verduidelijking van het concept waardigheid dan ook nog steeds van belang. Verschillende ethici doen dit door het onderscheiden van verschillende vormen van waardigheid.

1.2 Het begrip waardigheid onderscheiden

Ethicus Frits de Lange onderscheidt vier dimensies van waardigheid die niet los van elkaar staan, maar met elkaar verbonden zijn. Volgens De Lange kan waardigheid alleen relationeel begrepen worden; het is een waarde die wordt waargemaakt in concrete praktijken van erkenning.³⁷ De Lange illustreert deze vier dimensies aan de hand van een schilderij dat uit verschillende lagen bestaat.³⁸ De eerste laag, de grondverf, is volgens hem *Menschenwürde*. Hieronder verstaat hij de algemene waardigheid die geldt voor ieder mens.³⁹ De tweede laag,

---

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Frits de Lange, “The Hermeneutics of Dignity”, in: *Fragile Dignity: Intercontextual Conversations on Scriptures, Family and Violence*, ed. Juliana Claessens and Klaas Spronk (Atlanta: Society of Biblical Literature 2013), 10.

³⁷ Frits de Lange, “The hermeneutics of Dignity,” 16.

³⁸ *Ibid.*, 17.

³⁹ *Ibid.*

de onderschildering, noemt hij *verdiensite*. Deze verdiensite houdt de sociale positie in die mensen binnen een bepaalde samenleving innemen en is gebaseerd op individuele prestaties.⁴⁰ De derde laag, de afbeelding, noemt hij *identiteit*. Deze persoonlijke waardigheid is gebaseerd op de persoonlijke eigenschappen van een individu.⁴¹ De vierde laag, de vernis, is volgens De Lange *luister*. De Lange omschrijft luister als de schoonheid van waardigheid⁴²; waardigheid die wordt toegekend om de *mooie* mens die iemand is.⁴³

Ethicus Carlo Leget maakt een gelijksoortig onderscheid en zet drie verschillende vormen van waardigheid uiteen. Hij maakt een onderscheid tussen subjectieve waardigheid, sociaal-relatieve waardigheid en intrinsieke waardigheid. *Subjectieve waardigheid* is de beleving van de eigen waardigheid en heeft te maken met eigenwaarde en zelfrespect.⁴⁴ *Sociaal-relatieve waardigheid* is de waardigheid die jou door anderen wordt toegekend.⁴⁵ *Intrinsieke waardigheid* is ten slotte de waardigheid die ieder mens deelt, die een mens niet kan verliezen en die overeenkomt met de al genoemde ‘Menschenwürde’.⁴⁶ Volgens Leget zijn alle drie de versies van waardigheid nodig om elkaar te versterken en om gezamenlijk de volle betekenis van waardigheid te vormen.⁴⁷ Hoewel deze drie verschillende vormen van waardigheid met elkaar samenhangen, moeten ze van elkaar onderscheiden worden om verwarring te voorkomen.⁴⁸ Vaagheid van het begrip waardigheid ontstaat volgens hem wanneer deze vormen door elkaar worden gehaald.⁴⁹ Leget beschouwt sociaal-relatieve waardigheid uiteindelijk als de meest relevante vorm van waardigheid. Zo beredeneert hij dat subjectieve waardigheid, hoezeer *officieel* vaak voornamelijk samenhangend met iemands eigen keuzes, voorkeuren en gevoelens, *in de praktijk* veelal gebaseerd is op de erkenning door andere mensen (sociaal-relatieve waardigheid).⁵⁰ Ook het begrip ‘intrinsieke waardigheid’ relativeert hij: het klinkt weliswaar goed als een wijsgerig of theologisch beginsel, maar het kan ook zonder werking of relevantie blijken wanneer deze waardigheid niet ook tot erkenning leidt (sociaal-relatieve waardigheid).⁵¹

---

⁴⁰ *Ibid*, 18.

⁴¹ *Ibid*, 18-19.

⁴² *Ibid*, 19.

⁴³ Frits de Lange, *Waardigheid voor wie oud wil worden* (Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2010), 78.

⁴⁴ *Ibid*, 948.

⁴⁵ *Ibid*.

⁴⁶ *Ibid*, 949.

⁴⁷ Carlo Leget, “Menselijke waardigheid en de humanisering van de zorg.” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 14, nr. 62 (2018): 14.

⁴⁸ Carlo Leget, “Analyzing dignity: a perspective from the ethics of care,” in *Med Health Care and Philos* 16 (2013): 945.

⁴⁹ *Ibid*.

⁵⁰ Carlo Leget, “Analyzing Dignity,” 950.

⁵¹ Carlo Leget, “Menselijke waardigheid,” 13.

Daniel Sulmasy, Amerikaans medisch-ethicus, onderscheidt eveneens verschillende vormen van waardigheid, hij onderscheidt *intrinsieke waardigheid*, *toegekende waardigheid* en *bloeiende waardigheid*.⁵² Onder *intrinsieke waardigheid* verstaat Sulmasy de waarde die ieder mens heeft, eenvoudigweg vanwege zijn of haar mens-zijn.⁵³ Deze intrinsieke waarde gaat nog vooraf aan de *toegekende waardigheid*; de waarde die mensen aan anderen toekennen.⁵⁴ Ten slotte verwijst *bloeiende waardigheid* naar individuen die floreren in hun mens-zijn; zij leven hun leven op een wijze die uitdrukking geeft aan de intrinsieke waarde van de mens.⁵⁵ Volgens Sulmasy kunnen toegekende en bloeiende waardigheid dus enkel gedefinieerd worden vanuit de intrinsieke waardigheid.⁵⁶

1.3 Visie op waardigheid binnen deze thesis

Binnen deze thesis wil ik om meerdere redenen gebruik maken van het concept waardigheid. Allereerst omdat men binnen de discussie rondom Voltooid Leven herhaaldelijk verwijst naar waardigheid, een referentie die met regelmaat dient als voor- of tegenargument bij het pleidooi voor hulp bij zelfdoding in een geval van Voltooid Leven. Bovenstaande ethici hebben het begrip waardigheid verhelderd door verschillende vormen van waardigheid te onderscheiden. Vormen die niet los van elkaar staan, maar elkaar wederzijds beïnvloeden. Om de kritiek van Macklin serieus te nemen en het Voltooid Leven debat te verhelderen, is het zinvol om te analyseren welke vormen van waardigheid ten grondslag liggen aan de veelvoorkomende verwijzingen naar waardigheid. Eveneens lijkt er iets op het spel te staan wanneer er wordt verwezen naar waardigheid. Wanneer men oproept tot een waardig leven of sterven, is deze oproep immers vrijwel nooit neutraal en feitelijk van aard.⁵⁷ Een dergelijke oproep tot waardigheid wordt met name gedaan wanneer men bang is voor een schending van deze waardigheid. Een schending die volgens De Lange altijd gepaard gaat met sterke gevoelens van verontwaardiging.⁵⁸ Deze sterke emoties tonen aan dat er iets op het spel staat dat van belang is; meer dan een slogan, is het een emotionele oproep. Verduidelijking van het gebruik van het concept waardigheid binnen het Voltooid Leven debat is behulpzaam om te analyseren wat er dan precies op het spel staat.

---

⁵² Origineel: *intrinsic dignity, attributed dignity and flourishing dignity* uit: Daniel Sulmasy, "Dignity and Bioethics: History, Theory, and Selected Applications", in: *Human Dignity and Bioethics: Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*. Washington: The President's Council on Bioethics 2008, 473.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.*, 476.

⁵⁷ De Lange, "The hermeneutics of Dignity", 10.

⁵⁸ *Ibid.*

Binnen deze thesis zal ik gebruikmaken van het onderscheid dat Leget maakt; een onderscheid tussen intrinsieke, sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid. Binnen het debat rondom Voltooid Leven heeft dit onderscheid mijn voorkeur door de toevoeging van subjectieve waardigheid. Deze subjectieve waardigheid komt overigens ook ten dele overeen met Sulmasy's *toegekende waardigheid* en De Langes *verdiense*. Echter, bij Leget ligt er meer nadruk op de subjectieve beleving van waardigheid. Juist deze subjectieve beleving van waardigheid speelt een belangrijke rol binnen het Voltooid Leven debat, aangezien de eigen waardering van een al dan niet voltooid leven centraal staat.

Binnen deze thesis ga ik uit van intrinsieke waardigheid als fundament van zowel sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid. De samenhang van deze drie vormen van waardigheid definieer ik dus op een andere manier dan dat Leget dit doet. Onder intrinsieke waardigheid versta ik de waardigheid die ieder mens bezit en die men niet kan verliezen of verspelen. Ik sluit mij aan bij de omschrijving die Sulmasy van intrinsieke waardigheid geeft:

Intrinsieke waardigheid is de intrinsieke waarde van entiteiten die onderdeel zijn van een natuurlijke soort die, als soort, in staat is tot taal, rationaliteit, liefde, vrije wil, moreel handelen, creativiteit, esthetisch gevoel, en tot het vermogen om het eindige en het oneindige te bevatten.⁵⁹

Sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid zijn vervolgens bevestigingen en indicatoren van deze intrinsieke waardigheid, al voegen ze ook sociale- en belevingsdimensies aan deze basis toe. De intrinsieke waardigheid dient als een bodem waar men niet doorheen kan zakken en overstijgt de variabele sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid. De sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid komen overeen met wat Sulmasy toegekende waardigheid noemt; waardigheid die je toekent aan de ander (sociaal-relatief) of waardigheid die je toekent aan jezelf (subjectieve waardigheid).⁶⁰

1.3.1 Intrinsieke waardigheid als fundament

Binnen deze thesis ga ik dus uit van het begrip menselijke waardigheid; een begrip van waardigheid waarin intrinsieke waardigheid het fundament is. Leget heeft daarentegen meerdere redenen om intrinsieke waardigheid juist niet als startpunt te veronderstellen. Als

---

⁵⁹ Sulmasy, "Dignity and Bioethics," 477.

⁶⁰ *Ibid*, 473.

tegenwerping brengt hij in dat intrinsieke waardigheid op een idee berust wat enkel zeggenschap heeft zolang het door de omliggende cultuur aangehangen wordt.⁶¹ Volgens hem is intrinsieke waarde niet meer dan een idee; een idee dat niet kan bestaan zonder dat er aanwezige praktijken zijn die deze waardigheid tot uiting brengen (sociaal-relatieve waardigheid) en deze waardigheid vervolgens ervaren kan worden (subjectieve waardigheid).⁶² De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens kan dienen ter illustratie hiervan. Deze verklaring is gebaseerd op intrinsieke waardigheid, maar is in zekere zin ook een lege huls die een bepaald wereld- en mensbeeld veronderstelt. Aan mensenrechten wordt pas inhoud en betekenis gegeven wanneer deze mensenrechten in de praktijk worden gebracht. Leget lijkt op deze manier intrinsieke waardigheid als subjectief te beschouwen; het bestaat enkel zolang mensen erin geloven. Enerzijds maakt hij hier een terecht punt; intrinsieke waardigheid krijgt pas inhoud en betekenis wanneer het in de praktijk wordt gebracht. Wanneer het, weliswaar foutief, niet in de praktijk wordt gebracht, dan is waardigheid inderdaad niet meer dan een slogan, zoals Macklin beargumenteert.⁶³ Echter, wanneer waardigheid enkel subjectief is, dan zou dit betekenen dat er niet meer zoiets als waardigheid bestaat wanneer er geen toekenning van waardigheid plaatsvindt. Hier wil ik tegenin brengen dat het twijfelachtig is of het mogelijk is om iets toe te kennen wat niet op de één of andere manier ergens aanwezig is. Of zoals Frits de Lange benoemt dat er allereerst iets als waardigheid aanwezig moet zijn, voordat men überhaupt kan zeggen dat waardigheid geschonden wordt.⁶⁴ Binnen deze thesis veronderstel ik dat deze waardigheid de intrinsieke waardigheid is, waarvan de objectiviteit overigens enkel te verdedigen is binnen die sociale contexten waarin waardigheid zichtbaar wordt in sociale praktijken van erkenning.⁶⁵ Dit maakt de verbondenheid van de drie vormen van waardigheid duidelijk zichtbaar: intrinsieke waardigheid veronderstelt sociale praktijken waarin de intrinsieke waardigheid wordt erkend. Tegelijkertijd kunnen de sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid niet zonder de intrinsieke waardigheid waarin zij gegrond zijn. Hieruit wordt duidelijk dat intrinsieke waardigheid als fundament dient voor de andere twee vormen.

Een andere reden om intrinsieke waardigheid als fundament te beschouwen, is de beschermende functie van intrinsieke waardigheid. Zoals eerder benoemt, beroept men zich met name op waardigheid wanneer er sprake is van een (mogelijke) schending van

---

⁶¹ *Ibid*, 950.

⁶² *Ibid*.

⁶³ Macklin, "Dignity is a useless concept," 419.

⁶⁴ De Lange, "The hermeneutics of dignity," 15.

⁶⁵ *Ibid*, 16.

waardigheid.⁶⁶ Een oproep die vaak gepaard gaat met sterke emoties zoals boosheid, verdriet of hoop.⁶⁷ De referentie naar waardigheid dient vervolgens als een morele oproep tot het herstellen van deze schending. Juist in deze verlieservaring wordt het bestaan van waardigheid zichtbaar en zoals eerder benoemd, veronderstel ik dat deze waardigheid de intrinsieke waardigheid is. Deze intrinsieke waardigheid is zo gezien een beschermmiddel; zij toont aan dat er iets moet veranderen wanneer er sprake is van een schending van waardigheid en roept vervolgens op tot het herstellen van deze waardigheid. Overigens beschouwt ook Leget intrinsieke waardigheid als een beschermmiddel; een beschermmiddel dat op zichzelf staat en een notie van waardigheid levend houdt wanneer er geen empirische tekenen van zijn.⁶⁸ Hij geeft het voorbeeld van vrouwen die worden gediscrimineerd op grond van hun geslacht; in deze situatie wordt de ervaren waardigheid (subjectieve waardigheid) ondermijnd of ontkend door de sociale omgeving (sociaal-relatieve waardigheid).⁶⁹ In een dergelijk geval roept de notie van intrinsieke waardigheid, die losstaat van de sociale context, op om deze waardigheid weer te herstellen. Eveneens kan men denken aan een situatie waarin iemand zichzelf geen waardigheid meer toekent. Anders dan het door Macklin tot autonomie gereduceerde begrip, kan intrinsieke waardigheid iemand ook tegen zichzelf doen beschermen. De intrinsieke waardigheid blijft immers bestaan, ook wanneer iemand zelf die waarde ontkent.

Toch blijft intrinsieke waardigheid volgens Leget een te wankel construct om als startpunt te dienen, om de al eerdergenoemde reden dat intrinsieke waardigheid enkel zeggenschap heeft zolang het door de omliggende cultuur aangehangen wordt.⁷⁰ Echter, subjectieve en sociaal-relatieve waardigheid zijn, mijns inziens, niet minder wankel. Deze vormen van waardigheid zijn eveneens afhankelijk van de omliggende cultuur. Op welke wijze er betekenis en inhoud wordt gegeven aan subjectieve en sociaal-relatieve waardigheid hangt immers af van de waarden die heersen binnen een bepaalde cultuur. Zo wordt, bijvoorbeeld binnen het euthanasiedebat, sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid regelmatig gebaseerd op de mate van (ervaren) autonomie; een belangrijke waarde binnen de huidige westerse samenleving.⁷¹ Zowel sociaal-relatieve en subjectieve

---

⁶⁶ *Ibid*, 10.

⁶⁷ *Ibid*.

⁶⁸ Leget, "Analyzing dignity," 949.

⁶⁹ *Ibid*, 948.

⁷⁰ Leget, "Analyzing Dignity," 949.

⁷¹ Els van Wijngaarden, Anne Goossens en Carlo Leget, "The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living," *Journal of European social policy*, 28, nr.4 (2018): 422, <https://doi.org/10.1177/0958928717735064>.

waardigheid zijn afhankelijk van de tijdgeest en zijn dus gebaseerd op waarden die op dat moment een belangrijke rol spelen binnen een bepaalde cultuur. Intrinsieke waardigheid is in die zin juist onafhankelijk van de tijdgeest en kan, indien nodig, een tegenovergesteld perspectief bieden.

Deze intrinsieke waardigheid doet voortdurend de oproep tot het erkennen van waardigheid. Erkenning vereist altijd toekenning⁷²; intrinsieke waardigheid doet een oproep om de ander en jezelf waardigheid toe te kennen, zodat deze intrinsieke waardigheid *terecht* erkend wordt. Het zou immers onjuist zijn om geen waarde toe te kennen aan iets wat intrinsiek van waarde is.⁷³ Op deze manier zijn intrinsieke waardigheid en toegekende waardigheid volgens Sulmasy asymmetrisch met elkaar verbonden.⁷⁴ Uitgaande van de driedeling van Leget, betekent dit dat de intrinsieke waardigheid oproept tot het toekennen van sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid. Sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid geven op deze manier inhoud en betekenis aan de intrinsieke waardigheid. Op deze wijze dienen sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid als indicatoren van de intrinsieke waardigheid. In een ideale situatie vindt er uiteraard geen schending van waardigheid plaats en kent men de ander en zichzelf waardigheid toe. Wanneer dit niet het geval is, roept intrinsieke waardigheid op tot herstel. Waar sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid verloren kunnen gaan wanneer deze niet worden toegekend, zal intrinsieke waardigheid een blijvende oproep doen tot herstel.

Juist de onmogelijkheid om intrinsieke waardigheid te verliezen, leidt bij sommigen tot bedenkingen bij het serieus nemen van intrinsieke waardigheid. Zo vreest Leget dat een focus op intrinsieke waardigheid tot gevolg heeft dat sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid niet meer serieus genomen worden, omdat de intrinsieke waardigheid tóch wel bestaat.⁷⁵ In een dergelijk geval zouden sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid geen toegevoegde waarde meer hebben. Een nadruk op intrinsieke waardigheid zou dan kunnen resulteren in het ontkennen of bagatelliseren van sociaal-relatieve of subjectieve waardigheid.⁷⁶ Denk aan iemand die een verzoek doet tot euthanasie omdat hij of zij ondraaglijk en uitzichtloos lijdt. De nadruk op intrinsieke waardigheid kan tot gevolg hebben dat de optie tot euthanasie verboden wordt om de reden dat intrinsieke waardigheid nooit kan worden verspeeld. Echter, wanneer sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid als

---

⁷² Sulmasy, "Dignity and Bioethics," 475.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ *Ibid.*, 475.

⁷⁵ Leget, "Analyzing dignity," 949.

⁷⁶ *Ibid.*

indicatoren dienen van intrinsieke waardigheid, behoort men deze serieus te nemen. Deze indicatoren staan immers niet los van intrinsieke waardigheid, maar zijn volledig betrokken op elkaar. De sociale- en belevingsdimensies die sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid aan intrinsieke waardigheid toevoegen, dient men dan ook serieus te nemen. In het ideale geval wordt geen van deze vormen van waardigheid geschonden en wanneer hier wel sprake van is, dient deze schending als een oproep die men serieus moet nemen. Dit houdt in dat men er allereerst alles aan doet om de sociaal-relatieve en/of subjectieve waardigheid te herstellen, om op deze wijze terecht de intrinsieke waardigheid te erkennen. Wat betreft bovenstaand voorbeeld kan men denken aan de zorgvuldigheidseis dat een arts samen met de patiënt moet besluiten dat er geen redelijke andere oplossing is voor de situatie van de patiënt en er geen andere manieren zijn om het lijden minder erg te maken.⁷⁷

Waar in het ideale geval dus geen sprake is van schending van waardigheid, moeten we ons echter ook bewust zijn van de weerbarstige realiteit. Een realiteit van situaties waarin geen sprake is van toekenning van sociaal-relatieve of subjectieve waardigheid en waar vervolgens geen herstel van waardigheid plaatsvindt. In een dergelijk geval is de vraag of er sprake is van een dusdanige aantasting van sociaal-relatieve en/of subjectieve waardigheid dat de intrinsieke waardigheid dermate bedreigd wordt zodat bijvoorbeeld euthanasie een reële mogelijkheid wordt. Vanuit deze visie op waardigheid kan euthanasie overigens onmogelijk een ideaal zijn; het zou enkel de tragiek erkennen dat herstel van sociaal-relatieve of subjectieve waardigheid niet meer mogelijk is. Het ligt buiten het bereik van mijn thesis om hier verder op in te gaan, maar dit benoemen lijkt mij relevant en van belang.

Binnen het debat rondom Voltooid Leven is dan uiteindelijk de vraag of er sprake is van een dusdanige aantasting van sociaal-relatieve en/of subjectieve waardigheid waardoor de intrinsieke waardigheid dusdanig bedreigd wordt dat het recht op hulp bij zelfdoding een reële mogelijkheid wordt. Om deze reden ga ik vanuit bovenstaand begrip van waardigheid analyseren hoe deze verschillende vormen van waardigheid in de discussie rondom voltooid leven naar voren komen.

1.3.2 Paradox

Uit bovenstaande blijkt dat het onmogelijk is om intrinsieke waardigheid, en sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid helemaal bij elkaar te krijgen. Puur vanuit een

---

⁷⁷ “De 6 zorgvuldigheidseisen van de euthanasiewet,” Rijksoverheid, geraadpleegd op 11 augustus 2023, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/zorgvuldigheidseisen>

perspectief van intrinsieke waardigheid kan het beëindigen van een leven immers onmogelijk recht doen aan iemands intrinsieke waardigheid; intrinsieke waardigheid staat haaks op een zelfgekozen dood. Vanuit een dergelijke visie op waardigheid kan het beëindigen van een leven nooit een toekenning of herstel van waardigheid impliceren. Het beëindigen van een leven, van een leven met waardigheid, kan immers onmogelijk het erkennen of toekennen van waardigheid inhouden. Er is door deze handeling immers geen sprake meer van een leven, dus ook niet meer van een leven met waardigheid. Zoals hierboven staat omschreven, is het gevaar van een dergelijke visie op waardigheid dat men in de praktijk de sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid volledig zou ondermijnen of zelfs zou ontkennen. In een ideale situatie zou dit niet het geval zijn. Echter, in de praktijk zou het, hoewel onterecht, kunnen leiden tot een ondermijning of ontkenning van de sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid.

Deze spanning, deze paradox, tussen wereldbeeld en het ervaren leven is wellicht inherent verbonden aan de menselijke conditie. Volgens Benno van den Toren, hoogleraar interculturele theologie, en Kang-San Tan, algemeen directeur BMS World Mission, moeten alle religies en wereldbeelden op de een of andere manier worstelen met de paradoxale aard van het menselijk bestaan. De spanning binnen wereldbeelden hebben vaak een vergelijkbare oorsprong als de spanningen tussen wereldbeelden en het leven zoals wij dat ervaren.⁷⁸ Hierbij noemen ze de 17^e-eeuwse Franse wetenschapper, filosoof en theoloog Blaise Pascal: “De grootsheid en ellende van de mens zijn zo evident, dat de ware religie (mensbeeld) noodzakelijkerwijs moet leren dat er in de mens een groot principe van grootsheid en een groot principe val ellende is. Zij moet ook zulke verbazingwekkende tegenstrijdigheden verklaren.”⁷⁹ Het erkennen van en het recht doen aan datgene wat tegenstrijdig en paradoxaal is, omdat het menselijk bestaan zelf paradoxaal van aard is. Wellicht dat binnen het voltooid leven debat het behouden van deze spanning noodzakelijk is om aan te tonen dat het hier om iets fundamenteels gaat. Deze spanning rondom waardigheid doet een voortdurende oproep, een oproep die serieus genomen dient te worden. Het gaat hier immers om leven en dood. Het vraagt om het in balans proberen te houden van deze drie vormen van waardigheid. Eveneens is het een erkenning dat dit nooit volledig zal lukken, maar dat betekent niet dat dit het streven niet waard is. De paradox toont aan dat het hier om iets fundamenteels gaat waarvoor geen

---

⁷⁸ Benno van den Toren en Kang-San Tan, *Humble Confidence; A model for Interfaith Apologetics* (Westmont: InterVarsity Press, 2022), 110.

⁷⁹ Blaise Pascal, *Pensées*, trans. A.J. Krailsheimer (London: Penguin Books, 1995), no. 149.

makkelijke oplossingen beschikbaar zijn. Dit nodigt uit om de discussie voortdurend te blijven voeren zonder dat deze bij voorbaat al besloten is.

1.4 Conclusie

Ondanks de terechte kritiek op het begrip waardigheid, heb ik hierboven onderbouwd hoe het begrip menselijke waardigheid een zinvolle rol kan spelen binnen het debat rondom Voltooid Leven. Hiervoor is het helpend om verschillende vormen van waardigheid te onderscheiden; vormen die niet los van elkaar staan, maar met elkaar zijn verbonden en elkaar wederzijds beïnvloeden. Deze onderscheiding kan de discussie rondom Voltooid Leven verduidelijken waarin zowel voor- als tegenstanders zich beroepen op waardigheid. Binnen deze thesis maak ik gebruik van het onderscheid dat Leget voorstelt; een onderscheid tussen intrinsieke, sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid. In tegenstelling tot Leget beschouw ik intrinsieke waardigheid als het fundament van zowel sociaal-relatieve als subjectieve waardigheid. Sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid zijn vervolgens bevestigingen en indicatoren van deze intrinsieke waardigheid, al voegen ze ook sociale- en belevingsdimensies aan die basis toe. In de praktijk is het onmogelijk om deze drie vormen van waardigheid helemaal bijeen te brengen, maar men zou hier wel naar moeten streven. In het ideale geval wordt de intrinsieke waardigheid terecht erkend door het toekennen van sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid. De intrinsieke waardigheid heeft de beschermende functie om op te roepen tot het herstellen van waardigheid wanneer deze door anderen geschonden of door de persoon zelf niet langer gezien wordt. Hieruit blijkt het belang van een vorm van waardigheid die de eigen overtuigingen en ervaringen overstijgt. Dit gaat volledig in tegen Macklin's gelijkstelling van autonomie en waardigheid. Vanuit het begrip menselijke waardigheid zal ik de Voltooid Leven Wet en het debat daaromheen analyseren. Om deze analyse mogelijk te maken, is het allereerst van belang om uiteen te zetten wat deze wet inhoudt en hoe deze tot stand is gekomen. Dit zal in het tweede hoofdstuk aan bod komen.

2. Totstandkoming initiatiefwetsvoorstel Voltooid Leven en reacties

Het doel van dit hoofdstuk is om een duidelijk beeld te schetsen van het initiatiefwetsvoorstel Voltooid Leven. Dit is van belang om uiteindelijk het wetsvoorstel te kunnen analyseren. In §2.1 zal ik een kort historisch overzicht geven van de voorgeschiedenis van het initiatiefwetsvoorstel. In deze paragraaf komen de belangrijkste ontwikkelingen naar voren, inclusief de diverse onderzoeken die zijn uitgevoerd. Vervolgens zal ik in §2.2 een beschrijving geven van de initiatiefwet en benoemen waarin dit voorstel verschilt met de huidige toegestane euthanasiepraktijk. Ten slotte volgt er in §2.3 een evaluatie hoe dit wetsvoorstel in Nederland ontvangen is. Hiervoor richt ik mij op diverse reacties; vanuit de politiek, diverse ethici, artsen en vanuit de samenleving.

2.1 Totstandkoming

De term ‘voltooid leven’ kreeg vanaf 2010 meer bekendheid toen een groep die zich ‘Uit Vrije Wil’ noemde het Burgerinitiatief Voltooid Leven indiende bij de Tweede Kamer. Zij bepleitten de legalisatie van stervenshulp aan mensen die hun leven als voltooid zagen. Onder voltooid leven verstonden zij:

De toestand waarin een oudere tot de conclusie is gekomen dat de waarde en de zin van zijn leven zodanig zijn afgenomen, dat hij of zij de dood gaat verkiezen boven het leven. Het gaat daarbij meer om een proces dan om een moment.⁸⁰

Dit burgerinitiatief kwam niet vanuit het niets, verschillende ontwikkelingen lagen hieraan ten grondslag. In veel gevallen wordt prof. dr. Huib Drion gezien als degene die het maatschappelijk debat over dit onderwerp aanwakkerde.⁸¹ In 1991 schreef hij in *NRC Handelsblad* dat veel ouderen rust zouden ervaren wanneer zij in het bezit zouden zijn van een middel om uit het leven te stappen wanneer dat voor hen passend zou zijn.⁸² Uit zijn betoog ontstond de hypothetische ‘pil van Drion’. Huib Drion sprak destijds al van een leeftijds criterium. Hij stelde dat een 75-jarige over het algemeen beter in staat is een weloverwogen beslissing te nemen over het beëindigen van zijn leven dan een jonger

---

⁸⁰ Jit Peters et al., *Uit Vrije Wil, Waardig sterven op hoge leeftijd* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2011), 27.

⁸¹ Paul Schnabel et al., *Voltooid leven: over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten* (Den Haag: Adviescommissie voltooid leven, 2016), 17.

⁸² Huib Drion, Het zelfgewilde einde van oude mensen, *NRC Handelsblad*, 19-10-1991; opgenomen in: H. Drion, *Het zelfgewilde einde van oude mensen*, Amsterdam, Balans, 1992.

persoon.⁸³ Als reden noemde hij dat ouderen meer levenservaring hebben en zij daardoor beter kunnen overzien wat de toekomst hen nog te bieden heeft. Volgens Drion is een 75-jarige daartoe beter in staat in staat dan een iemand van twintig, veertig of zestig.⁸⁴

In 2002 laaide de discussie rondom ‘voltooid leven’ opnieuw op door de Zaak-Brongersma. Deze zaak ging om oud-PvdA-senator Edward Brongersma die in 1998 door een huisarts geholpen werd met sterven. In eerste instantie werd de huisarts niet schuldig bevonden, maar de Hoge Raad oordeelde dat levensmoeheid niet onder de Nederlandse euthanasiewet valt.⁸⁵ Er moest volgens de Raad sprake zijn van lijden dat gebaseerd is op een medisch classificeerbare aandoening.⁸⁶

In 2010 volgde het bovengenoemde burgerinitiatief Voltooid Leven. In 2012 werd het initiatief behandeld in de Tweede Kamer⁸⁷ waar een motie werd aangenomen waarin de regering werd verzocht om bij de kabinetsreactie op de tweede evaluatie van de ‘Wet toetsing levensbeëindiging en hulp bij zelfdoding’ het burgerinitiatief te betrekken.⁸⁸ Het kabinet concludeerde in 2013 dat het burgerinitiatief niet te verenigen was met het huidige euthanasiebeleid.⁸⁹

Vervolgens stelde het Nederlandse kabinet in 2014 een commissie aan met de taak om een adviesrapport op te stellen over de juridische mogelijkheden en maatschappelijke dilemma’s van hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten. Deze zogeheten commissie Schnabel maakte voor het opstellen van dit adviesrapport gebruik van binnen- en buitenlandse wetenschappelijke literatuur, vakliteratuur, journalistieke publicaties en concrete casussen met betrekking tot euthanasie, hulp bij zelfdoding en ‘voltooid leven’.⁹⁰ Begin 2016 kwam zij tot de aanbeveling om levensbeëindiging bij voltooid leven niet te legaliseren. Eén van de argumenten daarvoor was de conclusie dat het huidige euthanasiebeleid, specifiek de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding, voldoende ruimte biedt om

---

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ Drion, Huib. Het zelfgewilde einde van oude mensen, *NRC Handelsblad*, 19-10-1991; opgenomen in: H. Drion, *Het zelfgewilde einde van oude mensen*, Amsterdam, Balans, 1992.

⁸⁵ Wybo Algra en Eveline Brandt, “Zaak-Brongersma / juridische strijd voorbij; maar niet de discussie,” *Trouw*, 29 juni 2006, <https://www.trouw.nl/nieuws/zaak-brongersma-juridische-strijd-voorbij-maar-niet-de-discussie~b26c1a3e/>

⁸⁶ Hoge Raad 24 december 2002, [ECLI:NL:HR:2002:AE8772](https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:HR:2002:AE8772), geraadpleegd op 18 augustus 2023, <https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:HR:2002:AE8772>.

⁸⁷ “Behandeling van het burgerinitiatief ‘Legalisatie van stervenshulp aan ouderen die hun leven voltooid achten’ (33026),” Kamerstukken II, Handelingen 2011-2012, nr. 61, item 10. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/hk-20112012-61-10.html>

⁸⁸ “Burgerinitiatief «Legalisatie van stervenshulp aan ouderen die hun leven voltooid achten»,” Kamerstukken II, 2011-2012, 33026, nr. 5. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-33026-5.html>

⁸⁹ “Evaluatie van de Wet toetsing levens beëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding Nr. 7,” Kamerstukken II, 2012-2013, 31036, nr. 7. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31036-7.html>

⁹⁰ Paul Schnabel et al., *Voltooid leven*, 20.

het merendeel van de ‘voltooid leven’ problematiek te ondervangen.⁹¹ Zo stelde zij dat er in veel ‘voltooid leven’ gevallen wel degelijk sprake lijkt te zijn van een medische grondslag waarbij een combinatie van medische en niet-medische problematiek leidt tot uitzichtloos en ondraaglijk lijden.⁹²

Niettemin kondigde later dat jaar minister Schippers van Volksgezondheid aan dat de Regering werkte aan wetgeving op dit terrein. Omdat inmiddels een regeringswisseling had plaatsgevonden, ging er opnieuw een commissie aan de slag. In opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is het zogeheten PERSPECTIEF-onderzoek verricht.⁹³ Dit onderzoek richtte zich met name op de grootte van de groep ouderen met een aanhoudende doodswens die buiten de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding vallen. Onder andere werd onderzocht wat de aard van deze aanhoudende doodswens is en welke kenmerken, omstandigheden en ervaringen hierbij een rol spelen.⁹⁴ Hiervoor zijn verschillende deelonderzoeken uitgevoerd, waarbij 21.000 ouderen (van 55 jaar en ouder) een uitgebreide vragenlijst hebben ingevuld, tientallen ouderen zijn geïnterviewd, 1600 huisartsen een vragenlijst hebben ingevuld en ruim tweehonderd uitvoerde en afgewezen euthanasieverzoeken zijn geanalyseerd.⁹⁵ In 2020 kwam deze commissie tot de conclusie dat de term ‘voltooid leven’ niet passend is; uit het bevolkingsonderzoek bleek namelijk dat er nauwelijks empirische aanwijzingen zijn dat er een groep gezonde 70-plussers is bij wie geen sprake is van lijden, maar wel van een aanhoudende en actieve doodswens.⁹⁶ Wanneer er sprake is van een aanhoudende, actieve doodswens, is er namelijk veelal sprake van veel fysieke en mentale klachten. Bovendien bleek dat deze doodswens niet alleen bij 70-plussers voorkomt, maar ook bij jongere senioren.⁹⁷

Ondanks de resultaten van deze studie diende in juni 2020 Tweede Kamerlid Pia Dijkstra het wetsvoorstel ‘Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek’ in die de voorstellen van het Burgerinitiatief Voltooid Leven grotendeels volgt. In december 2020 volgde een advies van de Raad van State dat in mei 2022 openbaar werd gemaakt en gepubliceerd.⁹⁸ De Raad van State kwam tot de conclusie dat de voorgestelde

---

⁹¹ *Ibid*, 215.

⁹² *Ibid*, 15.

⁹³ Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag: ZonMW, (januari 2020).

⁹⁴ *Ibid*.

⁹⁵ *Ibid*.

⁹⁶ *Ibid*, 164.

⁹⁷ *Ibid*.

⁹⁸ Raad van State, W13.20.0284/III, 17 juli 2020, <https://www.raadvanstate.nl/adviezen/@121919/w13-20-0284-iii/>.

zorgvuldigheidseisen niet voldoende zijn om te kunnen concluderen dat de stervenswens uit vrije wil voorkomt, dat deze stabiel en coherent is en dat voltooid leven de hoofdreden is van deze stervenswens.⁹⁹ Eveneens stelt zij vragen over de doelgroep van het wetsvoorstel en over de empirische motivering voor de gekozen leeftijdsgrens. Ten slotte uit de Raad van State haar twijfels over de kwaliteiten van een levenseindebegeleider die tevens de middelen voor levensbeëindiging verstrekt.¹⁰⁰

Ondanks de kritiek, werd in april 2023 duidelijk dat de fractie van D66 werkt aan een nieuwe versie van de initiatiefwet. De fractie heeft als voornemen om dit aangepaste wetsvoorstel in te dienen bij de Tweede Kamer voor het einde van 2023, zodat het parlementair behandeld kan worden.¹⁰¹ Nadat in juni 2023 het kabinet is gevallen, is de vraag of dit initiatiefwetsvoorstel een rol gaat spelen in de voorbereidingen op de Tweede Kamerverkiezingen in november 2023 en indien dit het geval is; welke rol dit initiatiefwetsvoorstel gaat spelen.

2.2 Inhoud Wetsvoorstel

Het wetsvoorstel is een aanvulling op de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (Wtl). Het wetsvoorstel houdt in dat ouderen met een doodswens die niet voortkomt uit een medische aandoening hulp bij zelfdoding kunnen ontvangen van een levensbegeleider. Wanneer een ouder zijn of haar leven voltooid acht en om deze reden een stervenswens heeft ontwikkeld, kan een daartoe opgeleide levenseindebegeleider worden benaderd. In de Memorie van toelichting wordt de volgende definitie van Voltooid Leven gegeven:

Er is vaak sprake van een complex samenspel van factoren die met de ouderdom gepaard kunnen gaan: het gevoel de persoonlijke waardigheid te verliezen, een verslechtering van de gezondheid, de toenemende afhankelijkheid van anderen, de zich herhalende beleving van leegte en neergang in het bestaan, het ontbreken van een toekomstperspectief en de angst voor wat nog komt. Ook kunnen mensen geconfronteerd worden met een soms alomvattende eenzaamheid, veroorzaakt door het definitief wegvallen van dierbaren of hun sociale netwerk. Deze factoren kunnen

---

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ Wilma Kieskamp, "D66 wil nog dit jaar verder met voltooid-levenwet," *Trouw*, 15 april 2023, <https://www.trouw.nl/politiek/d66-wil-nog-dit-jaar-verder-met-voltooid-levenwet~b8911ed4/>

tot gevolg hebben dat elke nieuwe dag wordt ervaren als een kwelling of een ondraaglijke opgave. De fysieke, sociale of emotionele ontluistering die wordt gevoeld, kan dermate groot zijn dat mensen een ‘voltooid leven’ ervaren en daardoor een stervenswens ontwikkelen.¹⁰²

Deze omschrijving is overigens niet doorslaggevend; in de Memorie van toelichting wordt benoemd dat een eenduidige omschrijving van voltooid leven niet mogelijk is, omdat het altijd om een persoonlijke ervaring gaat die voor iedereen anders is.¹⁰³ Uiteindelijk stelt een levenseindebegeleider op basis van meerdere gesprekken vast of deze persoon voldoet aan de negen zorgvuldigheidseisen van de wet. De belangrijkste criteria zijn dat de oudere 75 jaar ouder is, wilsbekwaam is en dat er sprake is van een vrijwillig, weloverwogen en duurzaam verzoek.¹⁰⁴

Een belangrijk verschil met de bestaande euthanasiepraktijk is dat het initiatiefwetsvoorstel Voltooid Leven een leeftijdscriterium hanteert; de wet is specifiek voor mensen van 75 jaar en ouder. Ook hoeft er volgens het wetsvoorstel geen sprake te zijn van een medische aandoening of van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. Daarnaast verschilt het met de huidige euthanasiepraktijk dat er in een geval van voltooid leven in principe geen arts geraadpleegd hoeft te worden; in plaats van een arts is er hier sprake van een levenseindebegeleider. Echter, de kans is aanwezig dat een arts uiteindelijk toch nodig is om eventuele uitvoeringsproblemen te voorkomen of op te lossen.

2.3 Reacties op het Wetsvoorstel

Om een beeld te schetsen hoe de discussie rondom voltooid leven in de samenleving leeft, eindigt dit hoofdstuk met diverse reacties op het wetsvoorstel. In het volgende hoofdstuk zal ik mij nadrukkelijk richten op de pro- en contra-argumenten van het gehanteerde leeftijdscriterium binnen dit wetsvoorstel.

---

¹⁰² Memorie van toelichting bij Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek”, *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35534-3, 35, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>.

¹⁰³ *Ibid.*

¹⁰⁴ Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek”, *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35543, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112> en Memorie van toelichting bij Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek”, *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35534-3, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>

2.3.1 Politiek

Het wetsvoorstel heeft veel reacties teweeggebracht vanuit verschillende hoeken. Binnen de politiek is het al jarenlang een punt van discussie. In 2021 werd besloten om medisch-ethische onderwerpen een vrije kwestie te laten zijn.¹⁰⁵ Waar de VVD de afgelopen jaren gematigd voor een dergelijk wetsvoorstel leek te zijn, heerste er na het advies van de Raad van State vooral twijfel.¹⁰⁶ GroenLinks, Volt en BBB lijken nog steeds tot de voorstanders te behoren.¹⁰⁷ ChristenUnie, CDA, SP zijn om verscheidene redenen tegen de komst van een dergelijke initiatiefwet, maar volgen alle drie de lijn dat de problematiek die veelal ligt achter een verzoek tot hulp bij levensbeëindiging bij Voltooid Leven vraagt om oplossingen binnen het leven, in plaats van het bieden van een oplossing uit het leven.¹⁰⁸

2.3.2 Artsenfederatie Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst

Vanuit de KNMG kwam in 2017 de reactie dat een dergelijk wetsvoorstel onwenselijk is.¹⁰⁹

Hoewel de federatie zegt te begrijpen wanneer bepaald mensen zekerheid en geruststelling willen als het gaat om hun eigen levenseinde, meent zij dat een dergelijke wet te veel risico's en nadelen kent.¹¹⁰ Volgens de KNMG doet het onderscheid dat het kabinet maakt tussen 'gezonde' mensen met een doodswens in het kader van voltooid leven en 'zieke' mensen geen recht aan de complexe werkelijkheid. Zo hanteert het kabinet volgens het KNMG een te smalle opvatting van de begrippen ziekte en gezondheid die niet overeenkomt met deze tijd waarin ziekte breder wordt gezien dan alleen het hebben van medische klachten.¹¹¹ Hiermee wordt bedoeld dat het verschil tussen 'ziek' en 'gezond' niet altijd even duidelijk is en dat daarnaast sommigen gezondheid koppelen aan domeinen van zingeving en kwaliteit van leven.¹¹² Daarnaast functioneert volgens de KNMG de huidige euthanasiewet goed en zou een andere wet naast de euthanasiewet mogelijk leiden tot een uitholling van de huidige

---

¹⁰⁵ Wilma Kieskamp, "D66 wil nog dit jaar verder met voltooid-levenwet," *Trouw*, 15 april 2023, <https://www.trouw.nl/politiek/d66-wil-nog-dit-jaar-verder-met-voltooid-levenwet-b8911ed4/>.

¹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ "SP steunt hulp zelfdoding bij voltooid leven niet," Socialistische Partij, laatst bekeken op 2 augustus 2023, <https://www.sp.nl/nieuws/2016/10/sp-steunt-hulp-zelfdoding-bij-voltooid-leven-niet>, "Voltooid Leven," ChristenUnie, laatst bekeken op 2 augustus 2023, <https://www.christenunie.nl/standpunt/voltooid-leven>, "Euthanasie," CDA, laatst bekeken op 2 augustus 2023, <https://www.cda.nl/standpunten/euthanasie>.

¹⁰⁹ "Overwegingen artsenfederatie KNMG bij 'kabinetsreactie en visie voltooid leven' en "KNMG over voltooid leven - vragen en antwoorden bij overwegingen rond kabinetsvisie," KNMG, 29 maart 2017, <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven>.

¹¹⁰ "KNMG over voltooid leven - vragen en antwoorden bij overwegingen rond kabinetsvisie," KNMG, 29 maart 2017, <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven>.

¹¹¹ "Overwegingen artsenfederatie KNMG bij 'kabinetsreactie en visie voltooid leven', p. 20, KNMG, 29 maart 2017, <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven>.

¹¹² *Ibid.*, 19-20.

euthanasiepraktijk. Dit omdat het mogelijk is dat wanneer een euthanasieverzoek door een arts wordt afgewezen, het verzoek door een levenseindebegeleider alsnog wordt gehonoreerd.¹¹³ Ook vreest de federatie dat een dergelijke wet leidt tot gevoelens van onveiligheid onder ouderen en tot stigmatisering van ouderdom.¹¹⁴ De Landelijke huisartsenvereniging (LHV) sluit zich aan bij de standpunten vanuit de KNMG.¹¹⁵

De KNMG heeft daarnaast een artsenpanel geraadpleegd waaraan 1375 artsen hebben deelgenomen door een digitale vragenlijst in te vullen.¹¹⁶ Hieruit kwam onder andere naar voren dat van de respondenten ruim 60% het er **niet** mee eens is dat mensen bij wie geen sprake is van een medische grondslag voor het lijden, maar bij wie sprake is van ‘voltooid leven’, hulp zouden moeten krijgen van een professional.¹¹⁷ De belangrijkste redenen hiervoor zijn dat het voorstel een negatief maatschappelijk signaal geeft over ouderdom (58%) en dat er mogelijk sprake is van een glijdende schaal (56%).¹¹⁸ Niettemin is 24% van de respondenten voorstander van het voorstel; zij zijn ervan overtuigd dat er ook sprake kan zijn van ondraaglijk en uitzichtloos lijden zonder medische grondslag (70%) en menen dat mensen regie moeten hebben over hun eigen leven en sterven (63%).¹¹⁹

2.3.3 Diverse Nederlandse ethici

Van Wijngaarden, Leget en Goossensen hebben gezamenlijk meerdere artikelen gepubliceerd met betrekking tot het voltooid leven vraagstuk. Van deze drie waren Van Wijngaarden en Leget, beiden zorgethici, destijds ook verbonden aan het genoemde PERSPECTIEF-onderzoek. Uit dit grootschalige onderzoek bleek al dat er niet zoiets lijkt te bestaan als een ‘voltooid’ leven; vaak is er sprake van aanzienlijk lichamelijke en/of psychisch lijden.¹²⁰ In één van de artikelen gaan zij verder in op de sociaal-politieke uitdagingen die er liggen met betrekking tot voltooid leven.¹²¹ In plaats van het ‘oplossen’ van deze onderliggende problematiek door de mogelijkheid tot hulp bij zelfdoding aan te bieden,¹²² stellen zij dat deze

---

¹¹³ *Ibid.*, 19.

¹¹⁴ *Ibid.*, 20.

¹¹⁵ “Wet op voltooid leven onwenselijk,” Landelijke Huisartsen Vereniging, juni 2017, <https://www.lhv.nl/actueel/de-dokter/ook-interessant-uit-eerdere-nummers/wet-op-voltooid-leven-onwenselijk/>.

¹¹⁶ *Ibid.*, 13.

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ *Ibid.*

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag: ZonMW, (januari 2020), 164.

¹²¹ Els van Wijngaarden, Anne Goossensen en Carlo Leget, “The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living,” *Journal of European Social Policy*, Vol. 28(4) (2018): 419-429.

¹²² *Ibid.*

problematiek veeleer oproept tot het bouwen van een inclusieve maatschappij waar mensen zich minder ongewenst, nutteloos en gemarginaliseerd worden.¹²³

Wat betreft dit laatste is ethicus Govert den Hartogh het niet helemaal eens. In zijn in 2023 gepubliceerde studie *What Kind of Death* haalt hij in het hoofdstuk over de doodswens van ouderen onder andere de onderzoeken van Van Wijngaarden aan.¹²⁴ Hij erkent dat er niet zoiets als een ‘voltooid’ leven bestaat,¹²⁵ maar is er niet van overtuigd dat de samenleving voldoende kan compenseren voor de ‘onherroepelijke functionele beperkingen’ die ouderdom nu eenmaal met zich meebrengt.¹²⁶ Dit neemt overigens niet weg dat de samenleving volgens hem wel degelijk een taak heeft om te compenseren voor de negatieve gevolgen die ouderdom met zich meebrengt.¹²⁷

Theo Boer, een ethicus die binnen en buiten Nederland met regelmaat geraadpleegd wordt als expert op het gebied van euthanasie, heeft meerdere bijdragen geleverd aan het debat over Voltooid Leven. Hij heeft verschillende punten van kritiek op het wetsvoorstel. Zo noemt hij dat het voorstel op spanning staat met de huidige suïcidepreventie; volgens hem levert het een verwarrend signaal op dat de samenleving enerzijds suïcides probeert te voorkomen en deze tegelijkertijd faciliteert.¹²⁸ Daarnaast is de initiatiefwet volgens hem een ondermijning van de huidige euthanasiewet; waar bij de huidige Euthanasiewet sprake moet zijn van ondraaglijk en uitzichtloos lijden, is het bij voltooid leven voldoende wanneer deze keuze vrijwillig en weloverwogen is.¹²⁹ Dit zou ertoe kunnen leiden dat mensen zullen kiezen voor de ‘weg van de minste weerstand’.¹³⁰ Wat overeenkomt met de door de KNMG genoemde uitholling van de huidige Wtl.

2.3.4 Publieke domein

In de recente (vierde) wetsevaluatie van de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (Wtl) blijkt dat er onder burgers veel steun is voor het idee dat iedereen ‘recht’ zou moeten hebben op euthanasie en hulp bij zelfdoding, waarbij velen waarde hechten

---

¹²³ *Ibid.*

¹²⁴ Govert den Hartogh, *What kind of death, The Ethics of Determining One’s Own Death*, (New York, NY and London: Routledge, 2023), H14: 275-294.

¹²⁵ *Ibid.*, 282-285.

¹²⁶ *Ibid.*, 285-289.

¹²⁷ *Ibid.*, 288-289.

¹²⁸ Theo Boer, “Ethische aspecten van voltooid leven,” in *12 artikelen over voltooid leven*, ed. Henk Post en Bert van Veluw (Utrecht: Uitgeverij KokBoekencentrum, 2020), 95-96.

¹²⁹ Theo Boer, “Ethische aspecten van voltooid leven,” 95-96.

¹³⁰ *Ibid.*

aan het gegeven dat een arts hier de uitvoerende rol in heeft.¹³¹ Opvallend is dat er onder burgers meer draagvlak lijkt te bestaan dan bij artsen; voor veel artsen is het uitvoeren van euthanasie of hulp bij zelfdoding in een situatie van voltooid leven ondenkbaar.¹³² Overigens is het percentage artsen dat euthanasie bij voltooid leven denkbaar acht, gegroeid van 14% in 2016 naar 20% in 2022.¹³³ Volgens hoogleraar en onderzoeksleider Agnes van der Heide komt deze stijging doordat artsen de beleving van patiënten de laatste jaren steeds zwaarder meewegen in hun oordeel en er steeds meer nadruk ligt op hoe patiënten zelf hun lijden ervaren.¹³⁴

In april 2023 kwam *Trouw* met de serie “‘Wat doen we met de dood’; hoe Nederlanders omgaan met keuzes rondom sterven”.¹³⁵ Uit een peiling, die werd ingevuld door duizend leden van een lezerspanel, komt naar voren dat ruim 60% van de respondenten vindt dat stervenshulp mogelijk moet worden voor mensen die hun leven als voltooid zien.¹³⁶ Van hen zou 40% zelf in dat geval euthanasie overwegen.¹³⁷ Eveneens vindt ruim 60% van de respondenten dat elke Nederlander die dat wil, zou moeten kunnen beschikken over een zelfdodingsmiddel.¹³⁸ De percentages voorstanders van voltooid leven en voorstanders van hulp bij zelfdoding zijn vrijwel hetzelfde; hieruit lijkt men te kunnen concluderen dat ook het publiek voor de mogelijkheid van hulp tot zelfdoding is zonder dat daarbij sprake is van een leeftijds criterium.

De Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde (NVVE) reageert allereerst positief op het desbetreffende wetsvoorstel. Met dit voorstel zou de toegang tot een in hun ogen waardig levens einde namelijk niet meer uitgesloten zijn voor mensen met een medische aandoening, hebben meerdere beroepsgroepen de bevoegdheid tot het verstrekken van een humaan zelfdodingsmiddel en wordt de nadruk gelegd op autonomie en eigen regie.¹³⁹ Overigens plaatst de NVVE een paar kanttekeningen bij het huidige voorstel. Zo is zij het niet eens met de leeftijdsgrens die het voorstel hanteert; alle wilsbekwame mensen

---

¹³¹ Agnes van der Heijde et al., “*Vierde evaluatie Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding*,” Den Haag: ZonMW, (mei 2023), 20.

¹³² *Ibid.*, 146 en 282.

¹³³ Maud Effting en Haro Kraak, Euthanasie moet mogelijk zijn bij ‘voltooid leven’, meent een vijfde van de artsen, *De Volkskrant*, 30 mei, 2023, <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/euthanasie-moet-mogelijk-zijn-bij-voltooid-leven-meent-eenvijfde-van-de-artsen~b2cda191/>.

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ Levens einde, *Trouw*, <https://www.trouw.nl/levenseinde>.

¹³⁶ Tim van der Pal en Marten van de Wier, “Hoe zien Nederlanders hun sterfbed voor zich? De belangrijkste bevindingen uit het onderzoek van Trouw en Panel Inzicht op een rij,” *Trouw*, 13 april 2023.

¹³⁷ *Ibid.*

¹³⁸ *Ibid.*

¹³⁹ NVVE, Reactie NVVE op wetsvoorstel D66, geraadpleegd op 21 juli 2023, p.1. https://www.nvve.nl/files/7614/8585/6191/170131_NVVE_reactie_VL_DEFINITIEF.pdf.

zouden recht moeten hebben op een zelfgekozen levenseinde.¹⁴⁰ Daarnaast is de NVVE van mening dat er geen sprake zou moeten zijn van een bedenktijd, dit staat volgens hen op gespannen voet met de door het voorstel beoogde zelfbeschikking.¹⁴¹

2.4 Conclusie

Uit dit hoofdstuk blijkt dat er een redelijk lange aanloop is geweest naar het uiteindelijke initiatiefwetsvoorstel. De reacties op dit voorstel lopen uiteen; waar er onder burgers veel draagvlak lijkt te zijn voor een dergelijke wet waarin autonomie centraal staat, roept het voorstel bij artsen en ethici voornamelijk veel kritische vragen op. Zo blijkt onder andere uit verschillende onderzoeken dat een zogenaamd ‘voltooid’ leven niet lijkt te bestaan, maar dat er vrijwel altijd sprake is van enige vorm van lijden. Daarbij roept de leeftijdsgrens, die kenmerkend is voor het initiatiefwetsvoorstel, uit verschillende hoeken veel vragen op. Zo komt uit onderzoek naar voren dat deze problematiek niet alleen bij ouderen vanaf 75 jaar speelt, maar juist ook bij jongere senioren. Eveneens lijkt deze leeftijdsgrens op gespannen voet te staan met de individuele autonomie van burgers. Om deze redenen zal ik in de hoofdstukken 3 en 4 specifieker ingaan op dit voorgestelde leeftijdscriterium.

---

¹⁴⁰ *Ibid*, 2.

¹⁴¹ *Ibid*.

3. Reacties op het leeftijdscriterium

Het doel van dit hoofdstuk is om een overzicht te geven van de wijze waarop verschillende partijen in de Voltooid Leven discussie in morele zin reflecteren op het voorgestelde leeftijdscriterium. Mocht dit wetsvoorstel worden aangenomen, dan zou het, voor zover wij weten, de eerste keer in de geschiedenis zijn dat een overheid recht op hulp bij zelfdoding faciliteert voor haar burgers, in dit geval voor ouderen van 75 jaar en ouder. Eén van de grootste verschillen met de reeds bestaande euthanasiepraktijk is een wijziging in de zorgvuldigheidseisen (§2.2). De belangrijkste criteria binnen de Initiatiefwet zijn wilsbekwaamheid bij de desbetreffende oudere en een minimumleeftijd van 75 jaar. Met dit laatste criterium onderscheidt deze wet ouderen van alle andere burgers van wie de samenleving de dood doorgaans juist probeert te voorkomen. Deze observaties leiden tot de vraag wat de redenen en argumenten zijn om hulp bij zelfdoding bij deze leeftijdscategorie daarentegen wel te faciliteren. In §3.1 geef ik een overzicht van de pro-argumenten die in de Memorie van toelichting¹⁴² en in enkele belangrijke pleidooien worden gegeven. In §3.2 zal ik een overzicht geven van de contra-argumenten die in enkele belangrijke publicaties naar voren komen. Hieronder vallen onder andere de twee rapporten die in opdracht van Nederlandse kabinetten zijn uitgevoerd¹⁴³, de reactie van de Raad van State en enkele andere kritische publicaties. In §3.3 volgt nog een korte reflectie op deze pro- en contra-argumenten, waarna in §3.4 de conclusie van dit hoofdstuk volgt.

3.1 Pro-argumenten

In het wetsvoorstel is gekozen voor een leeftijdscriterium van 75 jaar. Hoewel men toegeeft dat ieder leeftijdscriterium arbitrair is,¹⁴⁴ is het argument voor een dergelijk leeftijdscriterium dat ouderen, beter dan 75-minners, in staat zouden zijn om te bepalen of het leven voor hen nog levenswaardig is.¹⁴⁵ Dit roept de vraag op wat er precies onder levenswaardig verstaan wordt, daar zal ik in hoofdstuk 4 verder op ingaan. De reden dat ouderen hier beter toe in staat zijn, zou zijn omdat ouderen al een lang leven achter hen hebben liggen en daarbij, meer dan 75-minners, de balans opmaken van hun tot dan geleefde leven.¹⁴⁶ Daar komt volgens de

---

¹⁴² Memorie van toelichting bij Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek”, *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35534-3, 35, <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>.

¹⁴³ Paul Schnabel et al., *Voltooid leven: over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten* (Den Haag: Adviescommissie voltooid leven, 2016) en Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn*, 1-239.

¹⁴⁴ Memorie van toelichting, 30.

¹⁴⁵ Memorie van toelichting, 21.

¹⁴⁶ *Ibid.*

initiatiefnemers bij dat mensen die jonger zijn nog een relatief lang levensperspectief hebben en dat de mogelijkheid bestaat dat hun problematische omstandigheden nog kunnen veranderen; denk aan medische behandelingen.¹⁴⁷ Bij mensen die ouder worden is die kans volgens de initiatiefnemers kleiner en zal er eerder sprake zijn van een toename van deze zogenaamde problematische omstandigheden; omstandigheden die kenmerkend zijn voor ouderdom.¹⁴⁸ Tevens gaan de initiatiefnemers er vanuit dat de factoren die leiden tot een mogelijke beleving van een ‘voltooid leven’ vanaf 75 jaar een steeds grotere rol gaan spelen.¹⁴⁹ Deze factoren worden al eerder in de Memorie van toelichting besproken. Zo wordt er in de inleiding gesproken van een complex samenspel van factoren die met ouderdom gepaard kunnen gaan:

Het gevoel de persoonlijke waardigheid te verliezen, een verslechtering van de gezondheid, de toenemende afhankelijkheid van anderen, de zich herhalende beleving van leegte en neergang in het bestaan, het ontbreken van een toekomstperspectief en de angst voor wat nog komt... De fysieke, sociale, of emotionele ontluistering die wordt gevoeld, kan dermate groot zijn dat mensen een voltooid leven ervaren en daardoor een stervenswens ontwikkelen.¹⁵⁰

Dat er sprake is van een toename van ouderen die hun leven op den duur als voltooid beschouwen, is volgens de initiatiefnemers goed te verklaren. Tijdens hun leven zijn deze ouderen, door de toegenomen welvaart en verbeterde gezondheidszorg, gewend geweest om hun leven in te richten op een manier die bij hen past.¹⁵¹ Het leven vervolgens kunnen beëindigen op een zelfgekozen moment sluit aan bij de onafhankelijke en autonome manier waarop zij tot dusver hun leven hebben ingericht.¹⁵² Volgens de initiatiefnemers is het principiële uitgangspunt van het wetsvoorstel dan ook dat iedereen de vrijheid moet hebben om zijn of haar leven naar eigen inzicht in te richten.¹⁵³ Daarbij wordt een uitspraak van kabinet-Rutte II aangehaald waarin werd genoemd dat de autonomie van ouderen die hun leven voltooid achten een leeg begrip dreigt te worden wanneer zij niet ook de mogelijkheid

---

¹⁴⁷ *Ibid.*

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ Memorie van toelichting, 35.

¹⁵¹ Memorie van toelichting, 2.

¹⁵² *Ibid.*

¹⁵³ *Ibid.*, 18.

hebben om vorm te geven aan het eigen stervensproces.¹⁵⁴ Dit wetsvoorstel zou vervolgens aan de vraag beantwoorden op welke manier aan deze groeiende wens tot meer autonomie onder ouderen tegemoet kan worden gekomen.¹⁵⁵

Uit bovenstaande blijkt dat met name autonomie¹⁵⁶ een belangrijk argument is voor dit voorstel. Volgens de initiatiefnemers is namelijk juist de autonomie van ouderen in het geding doordat zij het recht op zelfbeschikking nu niet op een waardige manier zouden kunnen uitoefenen.¹⁵⁷ Dit komt naar voren in de onmogelijkheid om op een legale manier middelen te verkrijgen die tot een *zachte* dood zouden lijden en de onmogelijkheid om anderen te vragen om hen hierbij te helpen.¹⁵⁸ Volgens de initiatiefnemers kan dit ertoe leiden dat ouderen de regie over het laatste gedeelte van hun levensfase verliezen en op deze manier worden gedwongen om een voor hen onaanvaardbare *ontluistering* te ondergaan, die in tegenspraak is met de tot dan toe opgebouwde eigen identiteit.¹⁵⁹ Juist de mogelijkheid tot zelfbeschikking, specifiek het recht op hulp bij zelfdoding, zou hetgeen zijn wat het einde van het leven waardig maakt.¹⁶⁰

Ook Huib Drion noemde destijds een leeftijdsgrens van 75 jaar en zijn argumentatie destijds voor het leeftijdscriterium lijkt overeen te komen met die van Dijkstra. Zo benoemt Drion dat na een leeftijd van 75 jaar het leven over het algemeen, zowel lichamelijk als mentaal, naar beneden gaat.¹⁶¹ Eveneens benoemt hij dat een 75-jarige die een eind aan zijn leven maakt beter weet aan wat voor leven hij een einde maakt dan dat een twintig-, veertig- of zestigjarige dat weet. Een 75-jarige zou zich namelijk beter bewust zijn van zijn toekomstperspectief en de mogelijkheden die er al dan niet nog zijn.¹⁶²

Vanuit de Raad van State is er begrip voor het gegeven dat er een aan ouderdom gerelateerde leeftijdsgrens wordt gesteld aan de mogelijkheid om een beroep te doen op levenseindebegeleiding. In zekere zin fungeert de leeftijdsgrens als zorgvuldigheidseis.¹⁶³ De

---

¹⁵⁴ *Ibid*, 19.

¹⁵⁵ *Ibid*, 2.

¹⁵⁶ Er wordt binnen deze discussies zowel gesproken over autonomie als over zelfbeschikking (naast ‘eigen regie’, ‘zelfbepaling’ en in mindere mate ‘onafhankelijkheid’) Aangezien deze termen in medisch-ethische discussies samenvallen, kan men in deze thesis ‘zelfbeschikking’ lezen wanneer er ‘autonomie’ staat en vice versa.

¹⁵⁷ *Ibid*, 19.

¹⁵⁸ *Ibid*.

¹⁵⁹ *Ibid*.

¹⁶⁰ *Ibid*, 20.

¹⁶¹ Huib Drion, *Het zelfgewilde einde van oude mensen* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1992), 111.

¹⁶² Huib Drion, “Het zelfgewilde einde van oude mensen,” *NRC*, 19 oktober 1991, <http://retro.nrc.nl/W2/Tegenspraak/Drion/artikeldrion.html>

¹⁶³ Raad van State, W13.20.0284/III, 17 juli 2020, 14. <https://www.raadvanstate.nl/adviezen/@121919/w13-20-0284-iii/>.

Raad van State kan zich in principe vinden in een dergelijke leeftijdsgrens, maar mist nauwkeurige empirische onderbouwing van deze leeftijdsgrens. Zij adviseert daarom in de Memorie van toelichting nader in te gaan op de doelgroep van het wetsvoorstel.¹⁶⁴

3.2 Contra-argumenten

3.2.1 Commissie Schnabel

In §2.1 kwam al naar voren dat het Nederlandse kabinet in 2014 een commissie heeft aangesteld met de taak om een adviesrapport op te stellen over de juridische mogelijkheden en maatschappelijke dilemma's die er zijn bij hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten.¹⁶⁵ De adviescommissie constateerde dat het voornamelijk mensen 'op leeftijd' zijn die hun leven als voltooid beschouwen.¹⁶⁶ Aangezien elke leeftijd volgens de commissie willekeurig zou zijn, koppelen zij geen specifieke leeftijdsgrens aan het wel of niet kunnen ervaren van een 'voltooid leven'.¹⁶⁷ Deze commissie heeft overigens wel kritiek op een dergelijk leeftijds criterium. Zij stelt dat wanneer het zelfbeschikkingsrecht van het individu als fundament dient, een dergelijk leeftijds criterium hiermee niet congruent is.¹⁶⁸ Wanneer zelfbeschikkingsrecht als fundament dient, dan zou hulp bij zelfdoding bij elke leeftijd en situatie toegestaan moeten zijn.¹⁶⁹

In de Memorie van toelichting gaan de initiatiefnemers op deze kritiek op een leeftijds criterium in. Zij stellen dat binnen de initiatiefwet geen dergelijke absolute en individualistische voorstelling van autonomie gehanteerd wordt.¹⁷⁰ Daarentegen zeggen zij autonomie te zien als een sociaal of relationeel gegeven, waarbij het nadenken over voltooid leven altijd tot stand komt in verbinding met de sociale omgeving en ook de uitvoering altijd plaatsvindt in relatie met anderen.¹⁷¹ Autonomie wordt gezien als de mogelijkheid om samen met anderen een eigen leven te leiden.¹⁷² Echter, hieruit wordt nog niet duidelijk waarom dit leeftijds criterium dan toch gerechtvaardigd is.

---

¹⁶⁴ *Ibid.*

¹⁶⁵ Paul Schnabel et al., *Voltooid leven: over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten* (Den Haag: Adviescommissie voltooid leven, 2016), 20.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 35.

¹⁶⁷ *Ibid.*

¹⁶⁸ *Ibid.*, 135.

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ Memorie van toelichting, 19.

¹⁷¹ *Ibid.*, 20.

¹⁷² *Ibid.*

3.2.2 Het PERSPECTIEF-onderzoek

In §2.1 is eveneens het PERSPECTIEF-onderzoek aangehaald. Dit tweede door de overheid in opdracht gegeven onderzoek over Voltooid Leven richt zich met name op de grootte van de groep ouderen met een aanhoudende doodswens die buiten de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding vallen.¹⁷³ Daarnaast is onderzocht wat de aard van deze aanhoudende doodswens is en welke kenmerken, omstandigheden en ervaringen hierbij een rol spelen.¹⁷⁴ In het onderzoek worden verscheidene zaken geconcludeerd aangaande het leeftijds criterium. Zo komt een zogenoemde persisterende doodswens¹⁷⁵ zonder ernstige ziekte niet alleen voor in de hoogste leeftijdscategorie, maar komt deze in alle leeftijdscategorieën tussen de 55 en 94 jaar voor,¹⁷⁶ van wie driekwart onder de 75 jaar is.¹⁷⁷ De leeftijdsgrens lijkt zo bezien dus arbitrair te zijn. Hier moet overigens bij benoemd worden dat een doodswens op hoge leeftijd wel iets frequenter voorkomt.¹⁷⁸ Hoewel er bij deze laatste groep geen sprake is van een ernstige ziekte – dan zouden zij immers onder de huidige euthanasiewet vallen – hebben velen van deze mensen last van behoorlijke gezondheidsproblemen en is er bij velen sprake van een indicatie voor een lichte tot matige depressie.¹⁷⁹ Er kan dus niet gesteld worden dat er sprake is van een gezonde groep.¹⁸⁰ Dit staat haaks op de betekenis van ‘voltooid leven’ die gezonde 75-plussers veronderstelt.

Daarnaast komt in de literatuurstudie van het PERSPECTIEF-onderzoek naar voren dat de existentiële impact *van aan leeftijd gerelateerde* verlieservaringen ervaren wordt als een versterkende factor voor de doodswens. Deze versterkende factoren zijn specifiek ervaringen van verlies van controle, van contact, van betekenis en soms ook ervaringen van ‘zelfverlies’. Deze opeenstapeling van verlieservaringen kan vervolgens leiden tot een gevoel van chronische rouw.¹⁸¹

Overigens is er bij één op de vijf ouderen die behoren tot de groep met een persisterende doodswens zonder ernstige ziekte, sprake van een doodswens die al veel langer

---

¹⁷³ Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag: ZonMW, (januari 2020).

¹⁷⁴ *Ibid.*

¹⁷⁵ Binnen dit onderzoek wordt een doodswens als ‘persisterend’ gezien wanneer deze een jaar of langer aanwezig is; Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens*, 181.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 12-13.

¹⁷⁷ *Ibid.*, 158.

¹⁷⁸ *Ibid.*

¹⁷⁹ *Ibid.*, 13 en 87.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 12 en 87.

¹⁸¹ *Ibid.*, 43.

aanwezig is.¹⁸² In de groep met een actieve doodswens¹⁸³ is hier bij ruim één op de vier ouderen sprake van.¹⁸⁴ Binnen de groep van ouderen met een persisterende doodswens zonder ernstige ziekte verschilt het denken aan de doodswens per moment; soms denken zij er veel aan en andere momenten weinig tot niet.¹⁸⁵ Daarbij wisselt deze doodswens zich vaak af met de wens om te leven.¹⁸⁶ Voor de groep met een daadwerkelijke wens tot levensbeëindiging staat de doodswens, anders dan verwacht, het minst vaak op de voorgrond.¹⁸⁷

De onderzoekers concluderen dat er naar schatting 75.607 mensen vanaf de leeftijd van 55 jaar een persisterende doodswens hebben zonder dat er sprake is van ernstige ziekte.¹⁸⁸ Van deze mensen hebben er 43.446 een actieve doodswens en van deze mensen hebben 10.156 mensen ook de wens tot levensbeëindiging.¹⁸⁹ Van deze 10.156 mensen zou ruim een derde graag hulp bij zelfdoding ontvangen, terwijl twee derde de voorkeur heeft om het leven zelf te beëindigen.¹⁹⁰ Uit het grootschalige bevolkingsonderzoek zijn dus geen empirische aanwijzingen gevonden dat er een groep gezonde 70-plussers van enige omvang is bij wie een persisterende, actieve doodswens niet voortkomt uit een medische aandoening.

In de Memorie van toelichting staat niets over de aantallen die in het PERSPECTIEF-onderzoek naar voren worden gebracht. De initiatiefnemers benoemen dat het aantal mensen dat hun leven voltooid als voltooid ziet of denkt dat in de toekomst te zien, slechts in beperkte mate een rol speelt.¹⁹¹ Volgens haar is het voldoende dat het hierbij gaat om een aanzienlijk aantal mensen. Dit onderbouwt ze door het aantal leden van de organisaties NVVE (170.000) en CLW (22.000) te benoemen en het gegeven dat ook het PERSPECTIEF-onderzoek spreekt van een substantiële groep ouderen.¹⁹²

---

¹⁸² *Ibid.*, 88 en 165.

¹⁸³ Met een actieve doodswens wordt bedoeld dat deze mensen het afgelopen jaar serieus zelfdoding hebben overwogen en/of concrete plannen hebben gemaakt of stappen hebben ondernomen met betrekking tot hun doodswens, uit: Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens*, 12.

¹⁸⁴ Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens*, 88.

¹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁸⁶ *Ibid.*

¹⁸⁷ *Ibid.*

¹⁸⁸ *Ibid.*, 73.

¹⁸⁹ *Ibid.*

¹⁹⁰ *Ibid.*, 12 en 154.

¹⁹¹ Memorie van toelichting, 15.

¹⁹² *Ibid.*

3.2.3 Ethici

Volgens ethicus Govert den Hartogh zou er helemaal geen sprake moeten zijn van een leeftijds criterium.¹⁹³ Volgens hem is het wetsvoorstel namelijk een antwoord op het verkeerde probleem.¹⁹⁴ Volgens hem is het daadwerkelijke ‘probleem’ dat mensen meer zekerheid willen dat men het leven kan beëindigen zonder dat zij hiervoor afhankelijk zijn van de goedkeuring van een arts,¹⁹⁵ daar is een leeftijds criterium niet passend bij.

Volgens Theo Boer roept het faciliteren van hulp bij zelfdoding voor mensen vanaf 75 jaar het beeld op dat de overheid begrip heeft voor het gegeven dat deze mensen gezien hun leeftijd mogelijk dood willen. Op deze manier krijgt een hele generatie volgens Boer de boodschap dat de samenleving wel zonder hen kan.¹⁹⁶ Deze boodschap wordt nog eens versterkt door het feit dat het wetsvoorstel op spanning staat met de huidige suïcidepreventie; de samenleving probeert enerzijds suïcides te voorkomen, maar zou deze voor ouderen vanaf 75 jaar faciliteren (§2.3).¹⁹⁷

3.2.4 Artsenfederatie KNMG

De reactie van de KNMG ging destijds over het kabinetsvoorstel, maar is in principe ook van toepassing op het initiatiefwetsvoorstel. Destijds was er nog onduidelijkheid over de leeftijdsgrens, maar het was al wel duidelijk dat er sprake zou zijn van een leeftijdsgrens. Hun kritiek aangaande het leeftijds criterium berust met name op het gegeven dat met een dergelijke leeftijdsgrens de doodswens van een oudere fundamenteel anders wordt benaderd dan die van een jonger iemand. Zo valt bij 75-minners een doodswens over het algemeen onder suïcidaliteit waarvan men een uitvoering probeert te voorkomen en probeert men het leven te beschermen en de kwaliteit ervan te verbeteren.¹⁹⁸ Volgens het KNMG komt in het kabinetsvoorstel, en dus ook in het initiatiefwetsvoorstel, bij ouderen het accent eenzijdig te liggen op het zelfbeschikkingsrecht.¹⁹⁹ Zij stellen vervolgens dat vanuit medisch, psychologisch en moreel oogpunt er geen redenen zijn om de doodswens van ouderen

---

¹⁹³ Govert den Hartogh, “De Wet voltooid leven: een doodlopende weg,” *Liberale reflecties* 63, no. 2 (september 2022): 33.

¹⁹⁴ Govert den Hartogh, *What Kind of Death The Ethics of Determining One's Own Death* (United Kingdom: Routledge, 2022), 294.

¹⁹⁵ *Ibid.*, 293-294 en Govert Den Hartogh, “De Wet voltooid leven,” 25 en 30.

¹⁹⁶ Theo Boer, “Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft,” *Liberale reflecties* 63, no. 2 (september 2022): 21.

¹⁹⁷ *Ibid.*, en Theo Boer, “Ethische aspecten van voltooid leven,” in *12 artikelen over voltooid leven*, ed. Henk Post en Bert van Veluw (Utrecht: Uitgeverij KokBoekencentrum, 2020): 96.

¹⁹⁸ “Overwegingen artsenfederatie KNMG bij ‘kabinetsreactie en visie voltooid leven,” KNMG, 29 maart 2017, 20. <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven>.

¹⁹⁹ *Ibid.*

fundamenteel anders te behandelen dan die van alle andere burgers.²⁰⁰ Ook bij ouderen komen immers te behandelen gevoelens van suicidaliteit voor en is het in veel gevallen mogelijk om de kwaliteit van leven te verbeteren.²⁰¹ Tegelijkertijd zal er bij mensen onder de leeftijdsgrens een doodswens als gevolg van gevoelens van ‘voltooid leven’ voorkomen.²⁰² Het feit dat iets vaker voorkomt bij ouderen betekent immers niet dat mensen die jonger zijn niet net zo ernstig of uitzichtloos kunnen lijden aan gevoelens van ‘voltooid leven’, of minder recht hebben op autonomie dan ouderen.²⁰³ Als gevoelens van ‘voltooid leven’ zonder medische grondslag een legitieme grond voor hulp bij zelfdoding worden, dan is er volgens de artsenfederatie geen reden waarom dit beperkt moet worden tot ouderen.²⁰⁴ Daarnaast waarschuwt de KNMG voor de effecten van een dergelijke leeftijdsgrens; het invoeren van een leeftijdsgrens kan een signaal geven aan mensen boven een bepaalde leeftijd dat hun leven minder beschermwaardig is dan dat van mensen onder die leeftijdsgrens.²⁰⁵ Dit signaal kan onder ouderen gevoelens van overbodigheid en onveiligheid versterken en tot stigmatisering leiden.²⁰⁶ Daarnaast is het mogelijk dat ouderen zich onder druk gezet voelen om te kiezen voor deze optie van hulp bij zelfdoding.²⁰⁷

3.3 Reflectie

Opvallend is dat er weinig argumenten vóór de leeftijdsgrens van 75 jaar te vinden zijn. Voor het uitkomen van het initiatiefwetsvoorstel wees het PERSPECTIEF-onderzoek al uit dat er geen empirische grond is voor deze leeftijdsgrens.²⁰⁸ Eveneens lijkt de argumentatie voor een Voltooid Leven wet niet congruent te zijn met een dergelijke leeftijdsgrens. Als principieel uitgangspunt van het wetsvoorstel noemen de initiatiefnemers namelijk het volgende:

Het principiële uitgangspunt van dit wetsvoorstel is, dat eenieder in beginsel de vrijheid moet hebben om zijn of haar leven naar eigen inzicht in te richten. Daarbij gaat het niet alleen om het vorm en invulling geven aan je eigen leven, maar bijvoorbeeld ook om het kunnen en mogen beslissen over het eigen

---

²⁰⁰ *Ibid.*

²⁰¹ *Ibid.*

²⁰² *Ibid.*

²⁰³ *Ibid.*

²⁰⁴ *Ibid.*

²⁰⁵ *Ibid.*, 21.

²⁰⁶ *Ibid.*

²⁰⁷ *Ibid.*

²⁰⁸ Els van Wijngaarden et al., *Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers*, Den Haag: ZonMW, (januari 2020), 164.

lichaam, en in het verlengde daarvan over ook het eigen leven, dat immers onlosmakelijk met het lichaam verbonden is. Dit recht omvat ook het kunnen nemen van beslissingen over de laatste levensfase en daarmee over het eigen levenseinde. Eenieder heeft het recht om uit het leven te stappen, of omgekeerd: op niemand rust een plicht tot (voort)leven.²⁰⁹

Eveneens wordt in de Memorie van toelichting benoemd dat het volgens een meerderheid van de Nederlanders tijd wordt voor decriminalisering van het verlenen van hulp bij een zelfgekozen levenseinde.²¹⁰ Als dit het fundament is voor een dergelijk wetsvoorstel, dan is een leeftijdscriterium hiermee niet congruent. Vanuit deze argumentatie zou logischerwijs volgen dat een mogelijkheid tot hulp bij zelfdoding voor iedereen beschikbaar zou moeten zijn. Men kan zich afvragen of dit niet ook de uiteindelijke wens is van dit wetsvoorstel. Zo noemde Pia Dijkstra in interviews dat zij liever geen leeftijdsgrens zou hanteren, maar dat enkel een omschrijving van voltooid leven te veel juridische problemen op zou leveren.²¹¹ Met de leeftijdsgrens van 75 jaar zou duidelijk worden dat het wetsvoorstel voor een selecte groep bedoeld is.²¹² Ook lijkt de leeftijdsgrens mede uit tactische overwegingen ingegeven te zijn. In 2017 hintte Alexander Pechtold, destijds de lijsttrekker van D66, dat een dergelijk wetsvoorstel op den duur uitgebreid zou moeten worden naar mensen onder de 75 jaar.²¹³ Dit kwam naar voren toen Pechtold werd geconfronteerd met een 57-jarige man met een doodswens. Pechtold antwoordde destijds dat de leeftijdsgrens bewust was gekozen en dat een lagere grens op dat moment politiek niet haalbaar zou zijn. Hij vervolgde dat zij het stapsgewijs aan wilden pakken en dat zij het grote draagvlak wat er op dat moment was, niet wilden laten ontwrichten.²¹⁴

Den Hartogh formuleerde eveneens dat het wetsvoorstel een antwoord is op het verkeerde probleem.²¹⁵ Volgens hem is het daadwerkelijke ‘probleem’ dat mensen meer

---

²⁰⁹ Memorie van toelichting, 18 en 19.

²¹⁰ *Ibid.*, 15.

²¹¹ Pia Dijkstra, “Pia Dijkstra gunt iedereen een waardig einde,” interview door Algemene Nederlandse Bond voor Ouderen, geraadpleegd op 8 augustus 2023, <https://www.anbo.nl/speerpunten/gezondheid-vitaliteit/dossier-levenseinde/pia-dijkstra-gunt-iedereen-een-waardig/>. Pia Dijkstra, “Pia Dijkstra (D66) over haar wet voltooid leven: ‘Dit is voor een selecte groep bedoeld’,” interview door David Bremmer, *Het Parool*, 17 juli 2020, <https://www.parool.nl/nederland/pia-dijkstra-d66-over-haar-wet-voltooid-leven-dit-is-voor-een-selecte-groep-bedoeld~b7f8accb/>.

²¹² Pia Dijkstra, “Dit is voor een selecte groep bedoeld”.

²¹³ “Pechtold: waardig levenseinde op termijn ook voor mensen jonger dan 75,” NOS, 2 maart 2017. <https://nos.nl/artikel/2160953-pechtold-waardig-levenseinde-op-termijn-ook-voor-mensen-jonger-dan-75>

²¹⁴ *Ibid.*

²¹⁵ Govert den Hartogh, *What Kind of Death*, 294.

zekerheid willen dat men het leven kan beëindigen zonder dat zij hiervoor afhankelijk zijn van de goedkeuring van een arts.²¹⁶ Dit lijkt ook meer in lijn te liggen met de argumentatie die te vinden is in de Memorie van toelichting. In een dergelijk geval zou er volgens hem dan ook helemaal geen sprake moeten zijn van een leeftijdscriterium.²¹⁷

Los van het gegeven dat er beduidend minder argumenten vóór een dergelijk leeftijdscriterium zijn dan tegen, is niet enkel het *aantal* argumenten van belang. Wanneer het gaat over beslissingen over leven en dood is voorzichtigheid geboden. Volgens Theo Boer en Dick Mul is deze voorzichtigheid een onmisbare grondhouding voor ethische benaderingen van medisch-wetenschappelijke en maatschappelijke vraagstukken.²¹⁸ Dit is volgens hen des te meer van belang wanneer men naar een oplossing zoekt in ingrijpende en onomkeerbare ingrepen.²¹⁹ In dit geval zou het gaan om de onomkeerbare beslissing om iemand hulp bij zelfdoding te verlenen. De reden van deze voorzichtigheid ligt volgens hen niet alleen in de onomkeerbaarheid van een dergelijke oplossing, maar is eveneens geboden omdat veel van dit soort vraagstukken gepaard gaan met onder andere gevoelens van twijfel en onvolledig menselijk kennen.²²⁰

3.4 Conclusie

Uit dit hoofdstuk is te concluderen dat er voornamelijk argumenten tegen een dergelijk leeftijdscriterium lijken te zijn en er slechts enkele argumenten te vinden zijn die een dergelijk leeftijdscriterium ondersteunen. De argumentatie voor een leeftijdscriterium komt voornamelijk neer op de aanname dat ouderen, beter dan 75-minners, de balans kunnen opmaken van hun leven en van het beperktere toekomstperspectief dat zij gezien hun leeftijd hebben. Echter, is het onduidelijk waarop de veronderstelling dat ouderen beter in staat zouden zijn tot het ‘opmaken van een balans’ is gebaseerd. Daarnaast zou er bij mensen die jonger zijn, in tegenstelling tot deze ouderen, een grote(re) kans bestaan dat hun problematische omstandigheden nog veranderen. Verder empirisch bewijs voor een dergelijk leeftijdscriterium lijkt te ontbreken, wat opvallend is omdat juist het leeftijdscriterium het hoofdzakelijke criterium is en hetgeen is waarmee het zich onderscheidt van de huidige euthanasiepraktijk. Zoals benoemd, zijn er voornamelijk argumenten tegen een dergelijk

---

²¹⁶ *Ibid.*, 293-294 en Govert den Hartogh, “De Wet voltooid leven,” 25 en 30.

²¹⁷ Govert den Hartogh, “De wet voltooid leven,” 33.

²¹⁸ Theo Boer en Dick Mul, “Het levensbegin: naar een ethiek van voorzichtigheid,” in: Theo Boer, Elise van Hoek en Dick Mul (red.), *Geboren, niet gemaakt. Reflecties op het levensbegin*, Lindeboom Reeks deel 21 (Amsterdam: Buijten & Schpperheijn Motief, 2020): 25.

²¹⁹ *Ibid.*

²²⁰ *Ibid.*

leeftijdscriterium te vinden. Kort samenvattend, blijkt uit onderzoek dat een ervaring van voltooid leven evenzeer voorkomt bij mensen jonger dan 75 jaar. Daarnaast maakt het voorgestelde leeftijdscriterium onderscheid tussen een groep waarvan de overheid actief probeert om suicides te voorkomen en een groep waarvan de overheid hulp bij zelfdoding zou gaan faciliteren. Dit zou het beeld kunnen oproepen dat het leven van ouderen minder beschermwaardig is. Eveneens komt naar voren dat een dergelijk leeftijdscriterium überhaupt niet congruent is met de motivatie voor de mogelijkheid tot hulp bij zelfdoding bij ‘voltooid leven’. In het volgende hoofdstuk verken ik met behulp van deze pro- en contra- argumenten zowel de antropologische vooronderstellingen, als de antropologische en maatschappelijke implicaties van dit leeftijdscriterium.

4. Het leeftijds criterium; vooronderstellingen en implicaties

Het doel van dit hoofdstuk is om zowel de antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het voorgestelde leeftijds criterium te verkennen en evalueren vanuit het begrip menselijke waardigheid. In §4.1 zal ik de antropologische vooronderstellingen van het leeftijds criterium verkennen door te analyseren wat er in de Memorie van toelichting direct en indirect benoemd wordt over de doelgroep van het wetsvoorstel. Hiervoor maak ik gebruik van de pro-argumenten die in Hoofdstuk 3 (§3.1) naar voren zijn gekomen. In §4.2 koppel ik deze bevindingen aan waardigheid, om vervolgens vanuit het begrip menselijke waardigheid deze bevindingen te evalueren. Hiervoor maak ik gebruik van het begrip menselijke waardigheid zoals in Hoofdstuk 1 omschreven. In §4.3 verken ik, met behulp van het begrip hellend vlak, de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijds criterium. Eveneens wordt in dit gedeelte verkend in hoeverre de tegenstanders van het leeftijds criterium in §3.2 gebruikmaken van het hellend vlak principe. In §4.3 verken ik zowel kort de gewenste antropologische vooronderstellingen, als de gewenste antropologische en maatschappelijke implicaties vanuit het begrip menselijke waardigheid zoals dit in Hoofdstuk 1 omschreven is.

4.1 Antropologische vooronderstellingen

Uit §3.1 bleek dat autonomie het belangrijkste argument lijkt te zijn voor het wetsvoorstel. Volgens de initiatiefnemers is namelijk de autonomie van ouderen in het geding omdat zij hun recht op zelfbeschikking nu niet op een waardige manier kunnen uitoefenen.²²¹ Eveneens blijkt uit onderzoek dat de wens om te sterven, omdat men het leven als voltooid ervaart, met name voorkomt uit een *ethos* van zelfbeschikking, autonomie en rationaliteit.²²² Het leven vervolgens kunnen beëindigen op een zelfgekozen moment sluit aan bij deze waarden van onafhankelijkheid en autonomie en de mogelijkheid hiertoe wordt gezien als het *waardig* kunnen beëindigen (of doen eindigen) van het eigen leven.²²³ Zo bezien wordt waardigheid in sterke mate verbonden aan waarden als autonomie en onafhankelijkheid. In §3.1 kwam eveneens het argument naar voren dat wanneer ouderen *niet* de mogelijkheid hebben om het eigen sterven vorm te geven, de mogelijkheid bestaat dat ouderen de regie over het laatste

---

²²¹Memorie van toelichting bij Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek”, *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35534-3, 35,

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>, 19.

²²². Els van Wijngaarden, Carlo Leget en Anne Goossensen, “Ready to give up on life: The lived experience of elderly people who feel life is completed and no longer worth living,” *Social science & medicine* 138 (Mei 2015): 263. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.05.015>.

²²³ Memorie van toelichting, 2-3.

gedeelte van hun leven verliezen en zo gedwongen worden om deze laatste levensfase in ontluistering te ondergaan.²²⁴ Regieverlies wordt dus gezien als problematisch en zou leiden tot ontluistering. Deze ontluistering zou zich kenmerken door afhankelijkheid en door het gegeven dat anderen over jou beslissen. Zelf de regie houden, de mogelijkheid tot zelfbeschikking en dus het recht op hulp bij zelfdoding, zou hetgeen zijn wat het einde van het leven waardig maakt.

Autonomie en onafhankelijkheid zijn dus belangrijke kernwaarden voor dit wetsvoorstel. Niet alleen zeggen deze waarden iets over het wetsvoorstel, eveneens geven deze waarden aan hoe er over mens-zijn wordt nagedacht; de mens kenmerkt zich door autonoom en onafhankelijk te zijn en te handelen. Zo wordt in de Memorie van toelichting benoemd dat mens-zijn gekenmerkt wordt door het in staat zijn om zelf het leven in te richten op een manier die bij je past; door het leven in te richten op een onafhankelijke en autonome manier.²²⁵ Deze waarden zijn tevens een ideaal die zo lang mogelijk behouden dienen te worden, het liefst tot aan de zelfgekozen dood toe. Ouderdom, daarentegen, lijkt in contrast te staan met een dergelijk mensbeeld; ouderdom brengt immers veelal toenemende afhankelijkheid met zich mee en lijkt zich steeds verder van dat ideaal te verwijderen.²²⁶ Het ideaal van individuele autonomie dat zich kenmerkt door onafhankelijkheid en zelfbeschikking lijkt haaks te staan op een realiteit van toenemende zorgafhankelijkheid die niet zal overgaan.²²⁷ Het wetsvoorstel tracht tegemoet te komen aan deze idealen van autonomie en onafhankelijkheid; wanneer ouderen vrezende voor aftakeling van autonomie en onafhankelijkheid, zou een verzoek tot hulp bij zelfdoding een autonome en onafhankelijke daad zijn. Een dergelijk verzoek zou deze autonomie en onafhankelijkheid bevestigen; een bevestiging voordat de ontluistering van regieverlies plaatsvindt die autonomie en onafhankelijkheid ondermijnt.

Deze ideale waarden van mens-zijn passen bij een neoliberale samenleving waarin waarden als autonomie, zelfbeschikking en rationaliteit centraal staan.²²⁸ Volgens Joan Tronto, zorgethicus, volgen deze waarden logisch uit een neoliberale samenleving waarin de mens

---

²²⁴ *Ibid*, 19.

²²⁵ *Ibid*, 2.

²²⁶ Chris Gastmans en Yvonne Denier, "Levensmoeheid bij ouderen: een ethische benadering," *Zorgnet-Icuro* nr. 22 (2020): 23.

²²⁷ *Ibid*.

²²⁸ Van Wijngaarden, "Ready to give up on life," 257.

wordt gezien als een rationele actor die vrij kan handelen en zelf alle verantwoordelijkheid draagt over het eigen leven door rationeel en verantwoordelijk te handelen.²²⁹

4.2 Mensbeeld en waardigheid

De betekenis en inhoud die binnen dit wetsvoorstel aan waardigheid wordt gegeven, lijkt fundamenteel te verschillen met de betekenis en inhoud dat in Hoofdstuk 1 aan menselijke waardigheid is gegeven. Binnen dit wetsvoorstel lijkt waardigheid sterk gekoppeld te zijn aan de waarden autonomie, rationaliteit en competenties. Zo spreekt men van een waardige dood wanneer iemand daar zelf toe heeft gekozen.²³⁰ Ook uit onderzoek blijkt dat men waardigheid sterk koppelt aan autonomie, onafhankelijkheid en competentie.²³¹ Ouderdom staat volgens vele voorstanders kennelijk in contrast met deze waarden. De voortschrijdende en onomkeerbare achteruitgang, en de daaropvolgende afhankelijkheid, roepen bij ouderen gevoelens van afkeer op.²³² De bijbehorende onvrijwillige afhankelijkheid ervaart men als een onaanvaardbare en afschuwelijke situatie welke ontdaan is van alle waardigheid.²³³ Deze ervaring is begrijpelijk wanneer het ideale mensbeeld berust op waarden als autonomie, onafhankelijkheid en capaciteiten.

Van een waardig einde wordt vervolgens gesproken wanneer iemand zelf kan kiezen om het leven te (laten) beëindigen op een moment dat hij of zij dat zelf wil. Vanuit deze opvatting zou men waardigheid toekennen door hulp bij zelfdoding mogelijk te maken bij ouderen die hun leven als voltooid zien. Men maakt immers op die manier mogelijk dat iemand zijn of haar leven *waardig* kan beëindigen, waardoor een *onwaardig* verder leven in *ontluistering* wordt voorkomen.²³⁴ In naam van waardigheid kan men dus een beroep doen op hulp bij zelfdoding wanneer men vreest voor een onwaardig verder leven. Zo benoemen de initiatiefnemers dat zelfbeschikking uitdrukking geeft aan het alomvattende idee van menselijke waardigheid.²³⁵ Zowel de sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid lijken gebaseerd te zijn op de waarden van autonomie, onafhankelijkheid en capaciteiten.

---

²²⁹Joan Tronto, 'There is an alternative: homines curans and the limits of neoliberalism', *International Journal of Care and Caring* 1 (2017): 30.

²³⁰ Memorie van Toelichting, 2-3.

²³¹Els Van Wijngaarden, Anne Goossensen en Carlo Leget, "The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living," *Journal of European Social Policy* 28, nr. 4 (2018): 422.

²³² Van Wijngaarden, "Ready to give up on life," 262.

²³³ *Ibid.*

²³⁴ Memorie van toelichting, 19.

²³⁵ *Ibid.*, 20.

4.2.1 Subjectieve en sociaal-relatieve waardigheid

Binnen het wetsvoorstel lijkt de subjectieve waardigheid centraal te staan; de waardigheid die men zichzelf al dan niet toekent. Een waardigheid die, zoals benoemd, gebaseerd is op waarden als autonomie, onafhankelijkheid en capaciteiten. Het is tevens een ideaal dat haaks staat op de realiteit van ouderen van wie de zorgafhankelijkheid hoogstwaarschijnlijk alleen maar zal toenemen.²³⁶ Wanneer men de eigen waardigheid dreigt te verliezen, is dat vervolgens reden om een verzoek tot hulp bij zelfdoding in te dienen. Dit verzoek wordt vervolgens gezien als een autonome keuze; men neemt immers zelf de laatste beslissing over het leven.²³⁷ Deze zelfgekozen dood is vervolgens een teken en bevestiging van autonomie. Met bovenstaand begrip van waardigheid wordt deze zelfgekozen dood gezien als een waardige dood; een zelfgekozen einde van het leven die een verder leven in *ontluistering* zou voorkomen.²³⁸

Subjectieve waardigheid ontstaat altijd in een sociale context waarin bepaalde waarden centraal staan.²³⁹ Dat deze subjectieve waardigheid zo sterk wordt ingevuld in termen van autonomie, onafhankelijkheid en capaciteiten is dan ook niet verrassend wanneer deze waarden in de samenleving een centrale rol spelen. Wanneer waardigheid de betekenis van autonomie, zou het wetsvoorstel gezien kunnen worden als een toekenning van waardigheid. Het wetsvoorstel maakt het immers mogelijk dat mensen hun leven waardig, dan wel autonoom, kunnen beëindigen.

Echter, het is de vraag of er op deze manier daadwerkelijk waardigheid wordt toegekend aan ouderen die hun leven als voltooid beschouwen. Het wetsvoorstel lijkt namelijk indirect een negatief waardeoordeel uit te spreken over ouderen. Dit is volgens Theo Boer (§3.2) één van de redenen om tegen dit leeftijdscriterium te zijn; een hele generatie krijgt op deze manier de boodschap dat de samenleving wel zonder hen kan.²⁴⁰ Dit blijkt eveneens uit de reactie van de KNMG (§3.2), die benoemde dat het invoeren van een leeftijdsgrens een signaal geeft dat het leven van mensen boven een bepaalde leeftijd minder beschermwaardig zou zijn.²⁴¹

---

²³⁶ Gastmans, “Levensmoeheid bij ouderen,” 23.

²³⁷ NB. Er moet door een levenseindebegeleider nog goedkeuring verleend worden.

²³⁸ Memorie van toelichting, 19.

²³⁹ Leget, “Analyzing Dignity,” 948.

²⁴⁰ Theo Boer, “Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft liberale reflecties,” *Liberale reflecties* 63, no. 2 (september 2022): 21.

²⁴¹ “Overwegingen artsenfederatie KNMG bij ‘kabinetsreactie en visie voltooid leven,” KNMG, 29 maart 2017, 21. <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven>

Ook volgens Paul Nieuwenburg, hoogleraar Politieke Filosofie, blijkt uit de Memorie van toelichting een sterk waardeoordeel over deze desbetreffende groep ouderen.²⁴² Zo staat er in de Memorie van toelichting dat het wetsvoorstel aan de vraag beantwoordt op welke manier aan de groeiende wens onder ouderen tot meer autonomie tegemoet kan worden gekomen, *als zij hun leven als voltooid beschouwen*.²⁴³ Hoewel dit laatste doet vermoeden dat de Staat geen enkel waardeoordeel wil uitspreken, is dit volgens Nieuwenburg wel degelijk het geval. Alleen de term ‘voltooid leven’ is volgens hem al normatief.²⁴⁴ Het antwoord op wanneer iets af of voltooid is, is immers een normatieve uitspraak. Zo is de vraag naar voltooid leven dan ook een normatieve vraag; het is de vraag of het leven ‘nog levenswaardig’ is.²⁴⁵ In de Memorie van toelichting wordt bovendien betekenis gegeven aan wat een voltooid leven is: dit gaat over mensen die lijden aan het leven, van wie de autonomie in het geding is en van wie een autonoom leven voorbij is.²⁴⁶ Met een dergelijk wetsvoorstel wordt dus geïmpliceerd dat een leven voltooid is wanneer iemand niet meer in staat is tot een autonoom leven. Een ‘waardige’ dood wordt als oplossing gezien voor een onwaardig verder leven. Op deze manier wordt volgens Nieuwenburg wel degelijk een normatieve uitspraak gedaan over mensen van wie de autonomie in het geding is. Het leeftijds criterium benadrukt dat dit met name het geval zou zijn bij ouderen.

De negatieve houding die er heerst aangaande hoge ouderdom en de daaraan gekoppelde zorgafhankelijkheid, wordt nog eens versterkt door de boodschap te geven dat deze negatieve houding terecht is en ouderen onder de noemer van een voltooid leven aan deze negatieve situatie kunnen ontsnappen.²⁴⁷ Ook hieruit blijkt eerder een ontkenning van sociaal-relatieve waardigheid dan een erkenning ervan. Zoals Leget benoemt, wordt het ingewikkeld om nog iets als waardigheid te ervaren wanneer de omliggende context deze waardigheid ondermijnt (§1.3.1).²⁴⁸ Zo bezien wordt het gebrek aan ervaren waardigheid dus (mede) veroorzaakt door de sociale omgeving die deze waardigheid ondermijnt. Vervolgens wil de ‘sociale omgeving’ deze problematiek oplossen door hulp bij zelfdoding mogelijk te maken. In plaats het aanpakken van de onderliggende problematiek waaraan diezelfde sociale

---

²⁴² Paul van Nieuwenburg, “De politieke theorie van het voltooide leven,” Universiteit Leiden, maart 2017, <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/sociale-wetenschappen/politieke-wetenschap/oratie-nieuwenburg-p-spreekversie.pdf>.

²⁴³ Memorie van toelichting, 2.

²⁴⁴ Van Nieuwenburg, “De politieke theorie,” 5.

²⁴⁵ *Ibid.*

²⁴⁶ *Ibid.*, 7.

²⁴⁷ Franklin Miller, Should a legal option of physician-assisted death include those who are “tired of life”? *Perspectives in Biology and Medicine* Vol.59 no. 3 (2016): 356 en 359.

²⁴⁸ Carlo Leget, “Analyzing dignity: a perspective from the ethics of care,” in *Med Health Care and Philos* 16 (2013): 948.

omgeving debet aan is, wordt de problematiek ‘opgelost’ door het aanbieden van een waardige dood. Wanneer diezelfde sociale context zich zou richten op de onderliggende problematiek, zou zij zich gelijktijdig kunnen richten op de groep mensen onder de 75 jaar bij wie sprake is van een ervaring van voltooid leven problematiek (§2.1 en §3.2).

4.2.2 Mensbeeld en Intrinsieke waardigheid

Hoewel in het wetsvoorstel wel over waardigheid wordt gesproken, lijkt elke notie van intrinsieke waardigheid te ontbreken. In dit geval zijn zowel sociaal-relatieve als subjectieve waardigheid voornamelijk gebaseerd op de waarden autonomie en onafhankelijkheid. Dat deze waarden centraal staan, betekent echter niet dat deze waarden en de daarop gebaseerde praktijken het normatieve alleenrecht hebben. Sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid zijn afhankelijk van culturele praktijken die kunnen veranderen en hierdoor bestaat de mogelijkheid dat de ervaren waardigheid (subjectieve waardigheid) ondermijnd of ontkend wordt door de sociale omgeving (sociaal-relatieve waardigheid).²⁴⁹ In een dergelijk geval zou een notie van intrinsieke waardigheid, welke losstaat van de sociale context, oproepen om deze waardigheid weer te herstellen. Echter, in de Memorie van toelichting lijkt een visie op intrinsieke waardigheid te ontbreken.²⁵⁰

Uit bovenstaande blijkt dat in het geval van voltooid leven er zowel sprake lijkt te zijn van een schending van subjectieve als sociaal-relatieve waardigheid. Ouderen kunnen immers hun leven enkel als zinvol ervaren wanneer de samenleving waarin zij zich bevinden het leven op hoge ouderdom ook als zinvol acht.²⁵¹ Ouderdomsaftakeling voltrekt zich altijd binnen een gemeenschap en is daarom nooit los te zien van sociale, politieke en ideologische structuren waarin zij zich bevindt.²⁵² Hieruit blijkt opnieuw hoezeer sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid met elkaar verbonden zijn. Eveneens blijkt hieruit dat de ervaren waardigheid wordt ondermijnd door de sociale omgeving. Een beroep op de menselijke waardigheid kan in dit geval dienen als een tegenstem om de waardigheid te herstellen

---

²⁴⁹ Leget, “Analyzing dignity,” 948.

²⁵⁰ Er wordt enkel gerefereerd naar intrinsieke waardigheid in het gedeelte waarin de maatschappelijke ontwikkelingen van de Middeleeuwen tot de moderne tijd beschreven zijn; Memorie van toelichting, 3-4. In dit gedeelte wordt verwezen naar 1886 toen in het Wetboek van Strafrecht artikelen werden opgenomen waarmee zowel het beëindigen van iemands leven op diens verzoek als hulp bij zelfdoding werd verboden. Deze verboden waren gebaseerd op de destijds heersende opvatting dat het leven van intrinsieke, bovenpersoonlijke waarde was. Deze bepalingen in het Wetboek van Strafrecht hebben hun oorsprong in de christelijke godsdienst.

²⁵¹ Carlo Leget, Gert Olthuis, Andries Baart en Frans Vosman, “Nog niet klaar met ‘voltooid leven’,” *Medisch Contact* 65, nr. 9 (4 maart 2010): 389-390.

²⁵² Els van Wijngaarden, *Voltooid leven: Over leven en willen sterven* (Amsterdam: Atlas Contact, 2016) 186, uit Simone de Beauvoir, *De ouderdom, maatschappelijke situatie en zingeving in de laatste levensfase* (Utrecht: Uitgeverij Bijleveld, 1970).

(§1.3.1).

In dit geval ontbreekt een notie van intrinsieke waardigheid en zijn de sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid geschonden. Deze schending is het resultaat van een visie op waardigheid die gebaseerd is op waarden die in contrast staan met de realiteit van ouderen. Wanneer waardigheid op deze wijze begrepen wordt, is er weinig reden om de onderliggende problematiek op te lossen die leidt tot dit verlies aan waardigheid (§2.1 en §3.2.2). De mens wordt immers gezien als rationeel, autonoom en onafhankelijk en draagt de verantwoordelijkheid over zijn eigen leven. Wanneer waardigheid en het mensbeeld op zulke waarden zijn gebaseerd, is het wellicht aannemelijk dat de dood dan als een waardige oplossing wordt beschouwd.

Een dergelijke oplossing is echter onverenigbaar met het begrip menselijk waardigheid zoals dit in hoofdstuk één is geschetst. Sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid moeten worden toegekend zodat op die manier de intrinsieke waardigheid erkend wordt (§1.3). Echter, wanneer sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid enkel op waarden als autonomie, onafhankelijkheid en capaciteiten gebaseerd zijn, wordt de intrinsieke waardigheid niet altijd en niet bij iedereen erkend. Weliswaar maken deze waarden onderdeel uit van intrinsieke waardigheid, maar intrinsieke waardigheid omvat meer dan deze waarden alleen.²⁵³ Intrinsieke waardigheid is immers een zijnswaardigheid die men onmogelijk kan verliezen. Een verwijzing naar de intrinsieke waardigheid doet juist een oproep tot herstel wanneer waarden als autonomie, zelfbeschikking, onafhankelijkheid en capaciteiten weg dreigen te vallen. Dit betekent overigens niet dat deze waarden er niet toe doen; vanuit intrinsieke waardigheid zou men er juist alles aan moeten doen om deze waarden, indien mogelijk, te herstellen. Echter, ook wanneer dit niet mogelijk is, is er nog steeds sprake van intrinsieke waardigheid. Op deze manier is er sprake van een fundamentele gelijkwaardigheid van mensen; ieder mens bezit immers te allen tijde intrinsieke waardigheid. Hier ga ik in paragraaf 4.4 verder op in.

4.3 Antropologische en maatschappelijke implicaties

Een bepaald mensbeeld heeft uiteraard ook consequenties. Zoals uit de vorige hoofdstukken blijkt, is er in veel discussies rondom Voltooid Leven aandacht voor de mogelijke consequenties op lange termijn van de invoering van een Wet Voltooid Leven. Deze langetermijnconsequenties zijn uiteraard niet empirisch toetsbaar op dit moment, maar het

---

²⁵³ Definitie die Sulmasy aan intrinsieke waardigheid geeft, zie §1.3

nadenken over deze consequenties is wel degelijk nuttig en van belang. Voor zover wij weten, zou het immers de eerste keer in de geschiedenis zijn dat een overheid recht op zelfdoding faciliteert voor haar burgers of een bepaalde groep daarvan. Om na te denken over dergelijke consequenties zal in dit gedeelte gebruik gemaakt worden van hellend vlak argumentaties. Het hellend vlak wil zeggen dat wanneer ‘a’ wordt toestaan (hetgeen wij goedkeuren), dat dit op termijn betekent dat ook ‘b’, ‘c’ en ‘d’ zullen optreden (hetgeen wij niet goedkeuren).²⁵⁴ Schijnbaar onschuldige eerste stappen kunnen dus mogelijk leiden tot gevolgen die onwenselijk zijn.²⁵⁵ Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen twee versies: het logisch hellende vlak en het empirische (of psychologische) hellende vlak. Het logische hellende vlak houdt in dat wanneer wij a toestaan, wij logischerwijs verplicht zijn om ook b toe te staan.²⁵⁶ Het empirische (of psychologische) hellende vlak houdt in dat wanneer we a toestaan, wij als gevolg van bijvoorbeeld psychologische of sociale processen, op den duur ook b zullen toestaan.²⁵⁷ In dit gedeelte richt ik mij overigens niet alleen op zaken die mogelijk worden toegestaan, als wel op mogelijke gevolgen die ongewenst zijn en mogelijk niet de intentie zijn van het wetsvoorstel. Hiervoor maak ik onder andere gebruik van de argumentatie uit hoofdstuk 3 en analyseer ik in hoeverre deze argumentaties gebruik maken van het hellend vlak. Het gebruik van dergelijke argumentatie is overigens niet onomstreden. Allereerst is er uiteraard geen bewijs dat dergelijke gevolgen daadwerkelijk zullen plaatsvinden. Een ander punt van kritiek is dat we het bij een glijdende schaal altijd over iets neerwaarts hebben.²⁵⁸ Er wordt dus enkel gelet op de mogelijk negatieve gevolgen, terwijl iets evenwel positieve gevolgen kan hebben. Hier ben ik mij van bewust, maar in het kader van mijn scriptie richt ik mij op de negatieve implicaties. Zoals benoemd zijn deze mogelijke implicaties op dit moment niet empirisch toetsbaar, maar het zijn implicaties die in beginsel in lijn liggen met de geest van het wetsvoorstel.

4.3.1 Logisch hellend vlak

Waar in de reeds bestaande euthanasiepraktijk sprake moet zijn van ondraaglijk en uitzichtloos lijden²⁵⁹, hoeft daar volgens de Initiatiefwet geen sprake van te zijn. Ook een

---

²⁵⁴ Tom Beauchamp and James Childress, *Principles of Biomedical Ethics* (New-York: Oxford University Press, 8th edition, 2019, 1th edition 1977): 186.

²⁵⁵ *Ibid.*

²⁵⁶ Wibren van der Burg, “The Slippery Slope Argument,” *Ethics*, vol. 102, nr. 1 (Oktober 1991): 43.

²⁵⁷ Wibren van der Burg, “The Slippery Slope Argument,” 43.

²⁵⁸ Govert den Hartogh, *What Kind of Death*, 199-200.

²⁵⁹ “De 6 zorgvuldigheidseisen van de euthanasiewet,” Rijksoverheid, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/zorgvuldigheidseisen>

medisch classificeerbare aandoening is niet nodig.²⁶⁰ De belangrijkste criteria binnen de Initiatiefwet zijn wilsbekwaamheid bij een patiënt en een minimumleeftijd van 75 jaar. Wanneer de zorgvuldigheidseisen eenvoudiger worden, roept dit de vraag op of de wet niet steeds verder uitgebreid zal worden. Zoals in hoofdstuk drie meerdere malen naar voren kwam (§3.2), zou het vanuit de argumentatie binnen de Memorie van toelichting ook congruenter zijn om hulp bij zelfdoding in een geval van voltooid leven voor elke leeftijd mogelijk te maken.²⁶¹ Zowel Alexander Pechtold als Pia Dijkstra heeft opmerkingen gemaakt die een dergelijke wens tot uitbreiding doen vermoeden (§3.3).

Daarnaast kwam in §3.2 naar voren dat het eenvoudiger worden van zorgvuldigheidseisen zou kunnen leiden tot uitholling van de huidige euthanasiewetgeving.²⁶² Het beoordelings- en toetsingskader is voor casuïstiek rond ‘voltooid leven’ eenvoudiger dan voor casuïstiek waar sprake is van lijden op medische grondslag. De kans bestaat dat mensen zullen kiezen voor ‘de weg van de minste weerstand’ of dat wanneer een euthanasieverzoek door een arts wordt afgewezen, het verzoek door een levenseindebegeleider alsnog wordt gehonoreerd.²⁶³

4.3.2 Empirisch/psychologisch hellend vlak

Zoals in §2.3 en §3.2 naar voren kwam, lijkt het wetsvoorstel haaks op suïcidepreventie te staan; enerzijds probeert de samenleving suïcides te voorkomen en anderzijds faciliteert zij deze voor een bepaalde groep.²⁶⁴ Het enige verschil tussen deze twee groepen is de leeftijd; ervaringen van voltooid leven komen immers ook voor bij mensen jonger dan 75 jaar. Het instellen van deze leeftijdsgrens kan het signaal geven dat het leven van mensen boven de 75 jaar minder beschermwaardig is dan dat van mensen onder die leeftijdsgrens (§3.2.5).²⁶⁵ Dit is een vorm van publieke stigmatisering die vervolgens kan leiden tot zelfstigmatisering. Het

---

²⁶⁰ *Ibid.*

²⁶¹ Theo Boer, “Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft,” *Liberale Reflecties* 63 nr. 2 (2022): 21-23 en Govert den Hartogh, *What Kind of Death The Ethics of Determining One's Own Death* (United Kingdom: Routledge, 2022), 293-294. Overigens ziet Govert den Hartogh het legaliseren van hulp bij zelfdoding als een reële mogelijkheid, in hoofdstuk 16 gaat hij hier verder op in.

²⁶² “Overwegingen artsenfederatie KNMG bij ‘kabinetsreactie en visie voltooid leven’”, p. 19, KNMG, 29 maart 2017, <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven> en Theo Boer, “Ethische aspecten van voltooid leven,” in *12 artikelen over voltooid leven*, ed. Henk Post en Bert van Veluw (Utrecht: Uitgeverij KokBoekencentrum, 2020), 96.

²⁶³ “Overwegingen artsenfederatie KNMG bij ‘kabinetsreactie en visie voltooid leven’”, p. 19, KNMG, 29 maart 2017, <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven>.

²⁶⁴ Theo Boer, “Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft liberale reflecties,” *Liberale reflecties* 63, no. 2 (september 2022): 21 en Theo Boer, “Ethische aspecten van voltooid leven,” in *12 artikelen over voltooid leven*, ed. Henk Post en Bert van Veluw (Utrecht: Uitgeverij KokBoekencentrum, 2020), 95-96.

²⁶⁵ Overwegingen artsenfederatie KNMG, 21.

idee kan ontstaan dat de samenleving het prima zonder deze generatie kan.²⁶⁶ Dit zou er eveneens toe kunnen leiden dat ouderen zich uiteindelijk onder druk gezet voelen om voor de weg van hulp bij zelfdoding te kiezen (§3.2.5).²⁶⁷ Ouderen kunnen hun leven immers alleen als zinvol ervaren in een samenleving die het leven van ouderen als zinvol beschouwt.²⁶⁸

Invoering van het leeftijdscriterium lijkt het eerdergenoemde ideale mensbeeld te bevestigen. Zo lijkt het ideaal van individuele autonomie, dat zich kenmerkt door onafhankelijkheid en zelfbeschikking, haaks te staan op de realiteit van ouderen bij wie sprake is van toenemende zorgafhankelijkheid.²⁶⁹ Ouderdom lijkt haaks te staan op deze maatschappelijke idealen van actief-zijn, economische nuttigheid, gezondheid, zelfredzaamheid en autonomie.²⁷⁰ Een effect van een dergelijk ideaalbeeld is dat wanneer mensen steeds afhankelijker, hulpbehoevender en economisch minder productief worden, zij zich zowel gestigmatiseerd voelen door de maatschappij als door zichzelf.²⁷¹ Deze staat van zijn druist namelijk volledig in tegen de gangbare opvatting van waardigheid. Op deze manier kan een dergelijke wet de maatschappelijke druk verhogen op zorgafhankelijke ouderen om via euthanasie een leven in steeds grotere afhankelijkheid te vermijden.²⁷² De ervaren waardigheid wordt dus allereerst al ondermijnd door de sociale context en dit wordt nog eens onderstreept door het leeftijdscriterium binnen de Voltooid Leven wet. Er is dus zowel sprake van een schending van subjectieve als sociaal-relatieve waardigheid.

Een mensbeeld dat autonomie, onafhankelijkheid en capaciteiten als ideaal heeft, stelt indirect de vraag aan ieder mens of hij of zij nog voldoet aan dit ideaal. Een dergelijk mensbeeld leidt tot fundamentele ongelijkwaardigheid, waarin niet ieders leven ‘even waardig’ zou zijn.

4.4 Menselijke waardigheid als alternatief

Uit bovenstaande is duidelijk geworden dat een perspectief van intrinsieke waardigheid lijkt te ontbreken. In dit gedeelte wil ik kort ingaan op wat de antropologische vooronderstellingen en mogelijke maatschappelijke implicaties zouden zijn vanuit het begrip menselijke

---

²⁶⁶ Boer, “Waarom hulp bij zelfdoding,” 21.

²⁶⁷ Overwegingen artsenfederatie KNMG, 21.

²⁶⁸ Leget, “Nog niet klaar met ‘voltooid leven,’” 389-390.

²⁶⁹ Chris Gastmans, “Levensmoeheid bij ouderen,” 23.

²⁷⁰ *Ibid.*, 20.

²⁷¹ Els Van Wijngaarden, Anne Goossens en Carlo Leget, “The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living,” *Journal of European Social Policy* 28, nr. 4 (2018): 422.

²⁷² Els van Wijngaarden, Ab Klink, Carlo Leget, and Anne-Mei The. “Assisted Dying for Healthy Older People: A Step Too Far?” *BMJ: British Medical Journal* 357 (2017): 2 <https://www.jstor.org/stable/26944571>.

waardigheid. Een mensbeeld dat uitgaat van intrinsieke waardigheid karakteriseert zich allereerst door fundamentele gelijkwaardigheid van iedereen. Dit staat in contrast tot een mensbeeld dat gebaseerd is op waarden als autonomie, zelfredzaamheid, onafhankelijkheid en capaciteiten. Een mensbeeld dat is gebaseerd op deze waarden definieert Joan Tronto als de *homo economicus*; de mens die zich kenmerkt door zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid.²⁷³ Een gevolg van een dergelijk mensbeeld is dat wanneer mensen steeds afhankelijker, behoeftiger en economisch onproductief worden, zij zich zowel gestigmatiseerd voelen door de maatschappij als door zichzelf.²⁷⁴ Dit resulteert in het geval van voltooid leven zowel in een schending van subjectieve waardigheid, als van sociaal-relatieve waardigheid. Tronto pleit daarentegen voor de *homines curans*; de zorgdragende mens.²⁷⁵ Een dergelijk mensbeeld is relationeel van aard en gaat ervan uit dat ieder mens kwetsbaar, afhankelijk en fragiel is.²⁷⁶ Het enige dat verschilt, is de mate van kwetsbaarheid, afhankelijkheid en fragiliteit.²⁷⁷ Dit verschil bestaat overigens niet alleen tussen mensen, maar ook binnen ieder individu zelf. Ieders leven is immers fragiel en voortdurend kwetsbaar voor veranderingen, veranderingen waardoor een mens voor zorg en ondersteuning afhankelijk wordt van anderen.²⁷⁸ Dit mensbeeld gaat dus uit van fundamentele gelijkwaardigheid. Dit komt overeen met intrinsieke waardigheid; waardigheid die ieder mens op elk moment bezit en die men niet kan verliezen. Wanneer er dan sprake is van een toename van afhankelijkheid, betekent dit geen verlies van waardigheid. Afhankelijkheid en kwetsbaarheid tonen immers juist de fundamentele menselijkheid aan; ieder mens is kwetsbaar en afhankelijk. Slechts de mate van kwetsbaarheid en afhankelijkheid variëren. Een variatie die niet alleen plaatsvindt tussen personen, maar ook binnen een persoon zelf. Volgens Frits de Lange is het juist deze fragiliteit en afhankelijkheid die oproept tot het erkennen van elkaars waardigheid.²⁷⁹ De Lange citeert in zijn onderbouwing Paul Valadier:

Het besef dat we elkaar nodig hebben, de menselijke conditie doorstaan ‘op alle niveaus van het bestaan, in het bijzonder in momenten van verdriet, eenzaamheid, verlatenheid en angst voor lijden en dood, nodigt ons uit om elkaars mens-zijn te

---

²⁷³ Tronto, "There is an alternative," 28-30.

²⁷⁴ Van Wijngaarden, "The social-political challenges," 422.

²⁷⁵ Tronto, "There is an alternative," 31-33.

²⁷⁶ *Ibid*, 32.

²⁷⁷ *Ibid* en Frits de Lange, "The hermeneutics of Dignity," 21.

²⁷⁸ Tronto, "There is an alternative," 32 en Frits de Lange, "The hermeneutics of Dignity," 21-24.

²⁷⁹ Frits de Lange, "The hermeneutics of Dignity," 20.

bevestigen in wederzijds mededogen'. In de daad van mededogen wordt waardigheid wederzijds bevestigd door elkaar te erkennen als kwetsbare mensen in nood.²⁸⁰

Door zorg te dragen voor een ander wordt de menselijke waardigheid wederzijds bevestigd; in deze handeling erkent men elkaar als kwetsbare en afhankelijke mensen.²⁸¹ Voor het voltooid leven debat betekent dit dat men allereerst tracht zorg te dragen voor de onderliggende problematiek van voltooid leven. Op deze wijze kan er gelijktijdig recht worden gedaan aan mensen onder de leeftijdsgrens van 75 jaar bij wie sprake is van een voltooid leven. De schending van ervaren en sociaal-relatieve waardigheid doet een oproep om de waardigheid te herstellen. In het beantwoorden van deze oproep wordt vervolgens de wederzijdse waardigheid bevestigd. Deze intrinsieke waardigheid roept op tot een ander mensbeeld waarin afhankelijkheid en kwetsbaarheid niet meer gezien worden als een verlies van waardigheid. Zij roept daarentegen op om deze afhankelijkheid en kwetsbaarheid te zien als datgene wat ons als mensen verbindt en roept op om voortdurend elkaars waardigheid te erkennen.

4.5 Conclusie

Uit de Memorie van toelichting blijkt dat het daarin gevonden mensbeeld zich met name kenmerkt door autonomie. Het wetsvoorstel wil tegemoet komen aan deze waarde door hulp bij zelfdoding mogelijk te maken voor een leeftijdsgroep waarvan deze autonomie kwetsbaar wordt. Het wetsvoorstel wil het mogelijk maken dat mensen vanaf 75 jaar zelf het moment van sterven kunnen kiezen en er op deze wijze sprake kan zijn van een autonome dood. Deze autonome dood houdt in dat een verder leven in ontluistering voorkomen kan worden; ontluistering die onder andere bestaat uit toenemende afhankelijkheid en regieverlies. Uit onderzoek blijkt eveneens dat ouderen deze toenemende afhankelijkheid en het regieverlies ervaren als het verlies van waardigheid. Vervolgens veronderstelt het wetsvoorstel waardigheid toe te kennen aan deze ouderen door hen de mogelijkheid te geven tot een autonome en dus waardige dood. Echter, het faciliteren van hulp bij zelfdoding voor ouderen veronderstelt ook een waardeoordeel over deze specifieke groep. De negatieve houding die er heerst aangaande hoge ouderdom lijkt bevestigd te worden door een dergelijk wetsvoorstel die het mogelijk maakt om aan deze omstandigheden te ontsnappen. Men kan dus spreken van zowel schending van sociaal-relatieve als ervaren waardigheid en daarnaast lijkt een visie

---

²⁸⁰ Frits de Lange, "The hermeneutics of Dignity, 20," citeert Paul Valadier. "The Person Who Lacks Dignity", *Concilium* 2:49-56, 2003

²⁸¹ Frits de Lange, "The hermeneutics of Dignity," 21.

op intrinsieke waardigheid te ontbreken. Wanneer waardigheid, al dan niet foutief, slechts gebaseerd is op waarden als autonomie en onafhankelijkheid, is het mogelijk dat men de dood ziet als laatste redmiddel om iets van deze autonomie te bewaren. Daarentegen doet intrinsieke waardigheid te allen tijde de oproep om de waardigheid te herstellen, zodat ieder mens een waardig *leven* kan leiden. In het geval van voltooid leven houdt dit in dat men zorg tracht te dragen voor de onderliggende problematiek. Deze intrinsieke waardigheid roept op tot een ander mensbeeld waarin afhankelijkheid en kwetsbaarheid niet meer gezien worden als een verlies van waardigheid. Het roept daarentegen op om het te zien als datgene wat ons als mensen verbindt en om elkaars waardigheid voortdurend te erkennen. Deze intrinsieke waardigheid doet de oproep tot een meer inclusieve samenleving waarin iedereen te allen tijde beschikt over waardigheid.

Samenvatting en conclusies

In deze thesis heb ik getracht om zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het voorgestelde leeftijds criterium binnen de Initiatiefwet Voltooid Leven te verkennen en evalueren vanuit een perspectief van menselijke waardigheid. Door middel van vier hoofdstukken heb ik geprobeerd de onderzoeksvraag te beantwoorden.

In hoofdstuk 1 heb ik onderzocht op welke wijze menselijke waardigheid een zinvolle rol kan spelen binnen het ethische debat rondom Voltooid Leven. Met behulp van ethici Carlo Leget, Daniel Sulmasy en Frits de Lange heb ik beargumenteerd dat het onderscheiden van verschillende vormen van waardigheid behulpzaam is om het voltooid leven debat te verhelderen. Deze vormen van waardigheid staan overigens niet los van elkaar, maar zijn sterk met elkaar verbonden. In tegenstelling tot Leget beschouw ik intrinsieke waardigheid als het fundament van zowel sociaal-relatieve als subjectieve waardigheid. Sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid zijn vervolgens bevestigingen en indicatoren van deze intrinsieke waardigheid, al voegen ze ook sociale- en belevingsdimensies aan die basis toe. In de praktijk is het onmogelijk om deze drie vormen van waardigheid helemaal bijeen te brengen, maar men zou hier wel naar moeten streven. In het ideale geval wordt de intrinsieke waardigheid immers terecht erkend door het toekennen van sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid. Deze intrinsieke waardigheid heeft de beschermende functie om op te roepen tot het herstellen van waardigheid wanneer deze door anderen geschonden of door de persoon zelf niet langer gezien wordt. Hieruit blijkt het belang van een vorm van waardigheid die de eigen overtuigingen en ervaringen overstijgt, wat overigens volledig ingaat tegen Macklin's gelijkstelling van autonomie en waardigheid.

In hoofdstuk twee heb ik getracht een duidelijk beeld te schetsen van het initiatiefwetsvoorstel Voltooid Leven. Een wetsvoorstel dat zijn oorsprong vindt in de hypothetische 'pil van Drion'; in 1991 schreef prof. dr. Huib Drion dat veel ouderen rust zouden ervaren wanneer zij in het bezit zouden zijn van een middel om op een eigen gekozen moment uit het leven te kunnen stappen. Na verschillende ontwikkelingen (§2.1) hebben Nederlandse kabinetten tot tweemaal toe een commissie aangesteld om onderzoek te doen naar Voltooid Leven. De Commissie Schnabel kwam in 2016 tot de aanbeveling om levensbeëindiging bij voltooid leven niet te legaliseren, onder andere omdat de huidige euthanasiewet voldoende ruimte zou bieden om het merendeel van de 'voltooid leven' problematiek te ondervangen. Uit het PERSPECTIEF-onderzoek kwam in 2020 naar voren

dat een zogenaamd ‘voltooid leven’ nauwelijks lijkt te bestaan, omdat er vrijwel altijd sprake is van enige vorm van uit een medische aandoening voortkomend lijden. Daarnaast blijkt ‘voltooid leven’ problematiek evenzeer voor te komen bij 75-minners. Ondanks de resultaten van deze studies diende in juni 2020 Tweede Kamerlid Pia Dijkstra het wetsvoorstel ‘Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek’. Een belangrijk verschil met de bestaande euthanasiepraktijk is dat dit wetsvoorstel een leeftijdscriterium hanteert; de wet is specifiek voor 75-jarigen en ouder. Ook hoeft er volgens het wetsvoorstel geen sprake te zijn van een onderliggende medische aandoening of van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. De reacties op dit voorstel lopen uiteen; waar er onder burgers veel draagvlak lijkt te zijn voor een dergelijke wet waarin autonomie centraal lijkt te staan, roept het voorstel bij artsen en ethici voornamelijk veel kritische vragen op. Zo roept onder andere de leeftijdsgrens, die kenmerkend is voor het initiatiefwetsvoorstel, uit verschillende hoeken veel vragen op.

In hoofdstuk drie heb ik getracht een overzicht te geven van de wijze waarop verschillende partijen in de discussie rondom Voltooid Leven in morele zin reflecteren op het voorgestelde leeftijdscriterium. Uit dit hoofdstuk blijkt dat er voornamelijk argumenten tegen een dergelijk leeftijdscriterium lijken te zijn en er slechts enkele argumenten te vinden zijn die een dergelijk leeftijdscriterium ondersteunen. Los van het aantal argumenten voor of tegen, kan men beargumenteren dat een grondhouding van voorzichtigheid geboden is wanneer het onomkeerbare beslissingen over leven en dood betreft. Verder komt de argumentatie vóór het leeftijdscriterium voornamelijk neer op de aanname dat ouderen, beter dan 75-minners, de balans kunnen opmaken van hun leven en van een te verwachten toekomstperspectief. Daarnaast zou er bij 75-minners, in tegenstelling tot 75-plussers, een grote(re) kans bestaan dat hun problematische omstandigheden nog veranderen. Verdere empirisch argumenten voor een dergelijk leeftijdscriterium lijken te ontbreken. Dat is opvallend, omdat juist het leeftijdscriterium het hoofdzakelijke criterium is en hetgeen is waarmee het zich onderscheidt van de huidige euthanasiewet. Daarentegen zijn er zwaarwegende argumenten tegen een dergelijk leeftijdscriterium te vinden. Zo maakt het leeftijdscriterium onder andere onderscheid tussen een groep waarvan de overheid actief probeert om suicides te voorkomen en een groep waarvan de overheid hulp bij zelfdoding zou gaan faciliteren. Dit kan het beeld oproepen dat het leven van ouderen minder beschermwaardig is. Eveneens komt naar voren dat een dergelijk leeftijdscriterium überhaupt niet congruent is met de motivatie voor de mogelijkheid tot hulp bij zelfdoding bij ‘voltooid leven’.

In hoofdstuk vier heb ik getracht om zowel de antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het voorgestelde leeftijds criterium te verkennen en evalueren vanuit het begrip menselijke waardigheid. Uit de Memorie van toelichting blijkt dat het daarin gevonden mensbeeld zich met name kenmerkt door autonomie. Het wetsvoorstel wil tegemoet komen aan deze waarde door hulp bij zelfdoding mogelijk te maken voor een leeftijdsgroep waarvan deze autonomie kwetsbaar wordt. Het wetsvoorstel wil het mogelijk maken dat mensen vanaf 75 jaar zelf het moment van sterven kunnen kiezen en er op deze wijze sprake kan zijn van een autonome dood. Deze autonome dood houdt in dat een verder leven in ontluistering voorkomen kan worden; ontluistering die onder andere bestaat uit toenemende afhankelijkheid en regieverlies. Uit onderzoek blijkt eveneens dat ouderen deze toenemende afhankelijkheid en het regieverlies ervaren als het verlies van waardigheid. Vervolgens veronderstelt het wetsvoorstel waardigheid toe te kennen aan deze ouderen door hen de mogelijkheid te geven tot een autonome en dus waardige dood. Echter, het faciliteren van hulp bij zelfdoding voor ouderen veronderstelt ook een waardeoordeel over deze specifieke groep. De negatieve houding die er heerst aangaande hoge ouderdom lijkt bevestigd te worden door een dergelijk wetsvoorstel die het mogelijk maakt om aan deze omstandigheden te ontsnappen. Men kan dus spreken van zowel schending van sociaal-relatieve als ervaren waardigheid en daarnaast lijkt een visie op intrinsieke waardigheid te ontbreken. Wanneer waardigheid, al dan niet foutief, slechts gebaseerd is op waarden als autonomie en onafhankelijkheid, is het mogelijk dat men de dood ziet als laatste redmiddel om iets van deze autonomie te bewaren. Daarentegen doet intrinsieke waardigheid te allen tijde de oproep om de waardigheid te herstellen, zodat ieder mens een waardig *leven* kan leiden. In het geval van voltooid leven houdt dit in dat men zorgt tracht te dragen voor de onderliggende problematiek.

Al met al toont een perspectief van menselijke waardigheid het belang aan van een vorm van waardigheid die de eigen overtuigingen en ervaringen overstijgt. Dit staat haaks op een begrip van waardigheid dat voornamelijk op autonomie gebaseerd is. Vanuit het begrip menselijke waardigheid kan het faciliteren van hulp bij zelfdoding in een geval van voltooid leven nooit een passende oplossing zijn. Het onderscheiden van verschillende vormen van waardigheid is behulpzaam om dit te verhelderen. De schending van sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid – waar in dit geval sprake van lijkt te zijn – roept juist op tot het oplossen van de onderliggende problematiek van voltooid leven. Niet alleen bij 75-plussers, maar evenzeer bij jongere senioren bij wie sprake is van een ervaring van voltooid leven.

Wanneer deze oplossingen niet voldoende zijn en dit, hoewel foutief, niet leidt tot het herstel van sociaal-relatieve of ervaren waardigheid, is de vraag of er sprake is van een dusdanige aantasting van sociaal-relatieve en/of subjectieve waardigheid dat de intrinsieke waardigheid dermate bedreigd wordt dat euthanasie of hulp bij zelfdoding een reële mogelijkheid zou zijn. Echter, wanneer deze sociaal-relatieve en subjectieve waardigheid vrijwel uitsluitend zijn gebaseerd op autonomie, is dat vanuit deze visie op waardigheid onmogelijk. Een mensbeeld dat op dit ideaal van autonomie is gebaseerd, zou namelijk leiden tot fundamentele ongelijkwaardigheid waarin niet ieders leven 'even waardig' zou zijn. Een dergelijke visie op waardigheid zou eveneens indirect aan ieder mens de vraag stellen of hij of zij nog voldoet aan dit ideaal van autonomie. Vanuit diezelfde redenering zou het voorgestelde leeftijdscriterium op geen enkele manier een bevestiging of erkennen van waardigheid kunnen inhouden, integendeel. Deze intrinsieke waardigheid roept op tot een ander mensbeeld waarin afhankelijkheid en kwetsbaarheid niet meer gezien worden als een verlies van waardigheid. Het roept op om kwetsbaarheid en afhankelijkheid te zien als datgene wat ons als mensen verbindt en om elkaars waardigheid voortdurend te erkennen. Deze intrinsieke waardigheid doet de oproep tot een meer inclusieve samenleving waarin iedereen te allen tijde beschikt over waardigheid.

Er is al onderzoek gedaan naar de onderliggende problematiek van Voltooid Leven, vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de vraag wat er nodig is om zorg voor deze onderliggende problematiek ook daadwerkelijk te implementeren en op welke wijze men vervolgens kan reflecteren op de effecten van deze zorg. Het begrip menselijke waardigheid vraagt immers om sociale praktijken van erkenning. Daarnaast heb ik mij binnen mijn thesis gericht op *menselijke* waardigheid. De visie op intrinsieke waardigheid die in mijn thesis naar voren komt, kan leiden tot de conclusie dat de mens boven de natuur zou staan. Binnen de huidige klimaatcrisis is dit, mijns inziens, niet geheel wenselijk. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op een visie op waardigheid die niet uitgaat van de mens, maar van de gehele aarde.

Nawoord

“Vergeet vooral de plicht niet om jezelf lief te hebben. Dat je op een bepaalde manier in het leven buitenspel gezet bent, verhinderd bent om er actief aan deel te nemen, dat je in de domme ogen van een drukke wereld overbodig bent, laat je dat voor alle dingen niet beroven van je zelfbeeld. Alsof jouw leven, als het in innerlijkheid geleid wordt, voor het liefdevolle oog van Hem die in zijn wijsheid alles bestuurt niet evenveel betekenis heeft als dat van ieder ander mens, en aanzienlijk meer betekenis dan het drukke, nog drukkere, aller drukste haastwerk dat door al die drukdoenerij eraan wordt besteed om – het leven te verspillen en zichzelf te verliezen.”²⁸²

---

²⁸² Citaat van Søren Kierkegaard, oorspronkelijk uitgegeven door: Niels Thulstrup, *Breve og Aktstykker, Vols. 1* (Munksgaard:Kopenhagen, 1953): 134. Vertaald door: Andries Visser, *De mens is geest, Kierkegaards humanisme* (Eindhoven: Uitgeverij DAMON, 2019): 26.

Literatuurlijst

Algra, Wybo, en Eveline Brandt. “Zaak-Brongersma / Juridische strijd voorbij; maar niet de discussie.” *Trouw*, 29 juni 2006. <https://www.trouw.nl/nieuws/zaak-brongersma-juridische-strijd-voorbij-maar-niet-de-discussie~b26c1a3e/>.

Beauchamp, Tom, and James Childress. *Principles of Biomedical Ethics*. New-York: Oxford University Press, 8th edition, 2019, 1st edition 1977.

Boer, Theo. “Ethische aspecten van voltooid leven.” in *12 artikelen over voltooid leven*, ed. Henk Post en Bert van Veluw, 90-100. Utrecht: Uitgeverij KokBoekencentrum, 2020.

Boer, Theo. “Waarom hulp bij zelfdoding bij voltooid leven weinig met vrijheid te maken heeft.” *Liberale reflecties* 63, no. 2 (september 2022): 17-24.

Theo Boer en Dick Mul, “Het levensbegin: naar een ethiek van voorzichtigheid,” in: Theo Boer, Elise van Hoek en Dick Mul (red.), *Geboren, niet gemaakt. Reflecties op het levensbegin*, Lindeboom Reeks deel 21. Amsterdam: Buijten & Schpperheijn Motief, 2020: 11-27.

CDA. “Euthanasie.” laatst bekeken op 2 augustus 2023, <https://www.cda.nl/standpunten/euthanasie>.

ChristenUnie. “Voltooid Leven.” laatst bekeken op 2 augustus 2023, <https://www.christenunie.nl/standpunt/voltooid-leven>.

De Beauvoir, Simone. *De ouderdom, maatschappelijke situatie en zingeving in de laatste levensfase*. Utrecht: Uitgeverij Bijleveld, 1970.

De Lange, Frits. “The Hermeneutics of Dignity” in: *Fragile Dignity: Intercontextual Conversations on Scriptures, Family and Violence*. Edited by Juliana Claessens and Klaas Spronk, 9-27. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.

De Lange, Frits. *Waardigheid voor wie oud wil worden*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2010.

Den Hartogh, Govert. *What kind of death, The Ethics of Determining One's Own Death*. New York and London: Routledge, 2023.

Den Hartogh, Govert. "De Wet voltooid leven: een doodlopende weg." *Liberale reflecties* 63, no. 2 (september 2022): 25-34.

Dijkstra, Pia. "Pia Dijkstra gunt iedereen een waardig einde." Interview door de Algemene Nederlandse Bond voor Ouderen. Geraadpleegd op 8 augustus 2023.
<https://www.anbo.nl/speerpunten/gezondheid-vitaliteit/dossier-levenseinde/pia-dijkstra-gunt-iedereen-een-waardig>.

Dijkstra, Pia. "Pia Dijkstra (D66) over haar wet voltooid leven: 'Dit is voor een selecte groep bedoeld'." Interview door David Bremmer. *Het Parool*, 17 juli 2020.
<https://www.parool.nl/nederland/pia-dijkstra-d66-over-haar-wet-voltooid-leven-dit-is-voor-een-selecte-groep-bedoeld~b7f8accb/>.

Drion, Huib. *Het zelfgewilde einde van oude mensen*, Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1992.

Drion, Huib. Het zelfgewilde einde van oude mensen, *NRC Handelsblad*, 19-10-1991; opgenomen in: H. Drion, *Het zelfgewilde einde van oude mensen*, Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1992.

Effting, Maud en Haro Kraak. "Euthanasie moet mogelijk zijn bij 'voltooid leven', meent een vijfde van de artsen." *De Volkskrant*, 30 mei, 2023.
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/euthanasie-moet-mogelijk-zijn-bij-voltooid-leven-meent-eenvijfde-van-de-artsen~b2cda191/>.

Gastmans, Chis en Yvonne Denier. "Levensmoeheid bij ouderen: een ethische benadering." *Zorgnet-Icuro* nr. 22 (2020).

Kamerstukken, “Behandeling van het burgerinitiatief ‘Legalisatie van stervenshulp aan ouderen die hun leven voltooid achten’ (33026),” Kamerstukken II, Handelingen 2011-2012, nr. 61, item 10. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/h-tk-20112012-61-10.html>.

Kamerstukken, “Burgerinitiatief «Legalisatie van stervenshulp aan ouderen die hun leven voltooid achten»,” Kamerstukken II, 2011-2012, 33026, nr. 5. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-33026-5.html>.

Kamerstukken, “Evaluatie van de Wet toetsing levens beëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding Nr. 7,” Kamerstukken II, 2012-2013, 31036, nr. 7. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31036-7.html>.

Kieskamp, Wilma. “D66 wil nog dit jaar verder met voltooid-levenwet.” *Trouw*, 15 april 2023. <https://www.trouw.nl/politiek/d66-wil-nog-dit-jaar-verder-met-voltooid-levenwet~b8911ed4/>.

Kirchhoffer, David. *Human Dignity in contemporary ethics*. Amherst: Teneo Press, 2013.

KNMG. “KNMG over voltooid leven - vragen en antwoorden bij overwegingen rond kabinetsvisie.” KNMG, 29 maart 2017. <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven>.

KNMG. “Overwegingen artsenfederatie KNMG bij ‘kabinetsreactie en visie voltooid leven.’” 29 maart 2017. <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven-voltooid-leven>.

Landelijke Huisartsen Vereniging. “Wet op voltooid leven onwenselijk.” juni 2017. <https://www.lhv.nl/actueel/de-dokter/ook-interessant-uit-eerdere-nummers/wet-op-voltooid-leven-onwenselijk/>.

Leget, Carlo. “Analyzing dignity: a perspective from the ethics of care.” *Med Health Care and Philos* 16 (2013): 945–952.

- Leget, Carlo. “Menselijke waardigheid en de humanisering van de zorg.” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 14, nr. 62 (2018): 14.
- Leget, Carlo. Gert Olthuis, Andries Baart en Frans Vosman, “Nog niet klaar met ‘voltooid leven’,” *Medisch Contact* 65, nr. 9 (4 maart 2010): 389-390.
- Macklin, Ruth. ‘Dignity is a useless concept: It means no more than respect for persons or their Autonomy.’ *BMJ* 327 (2003): 1419-20.
- Miller, Franklin. “Should a legal option of physician-assisted death include those who are ‘tired of life’?” *Perspectives in Biology and Medicine* Vol.59 no. 3 (2016): 351-363.
- NOS. “Pechtold: waardig levenseinde op termijn ook voor mensen jonger dan 75,” 2 maart 2017. <https://nos.nl/artikel/2160953-pechtold-waardig-levenseinde-op-termijn-ook-voor-mensen-jonger-dan-75>.
- NVVE. “Reactie NVVE op wetsvoorstel D66.” Geraadpleegd op 21 juli 2023. https://www.nvve.nl/files/7614/8585/6191/170131_NVVE_reactie_VL_DEFINITIEF.pdf.
- Pascal, Blaise. *Pensées*, trans. A.J. Krailsheimer (London: Penguin Books, 1995), no. 149.
- Peters, Jit, Eugène Sutorius, Yvonne van Baarle, Wouter Beekman, Samantha Daniels, Loes de Fauwe en Govert den Hartogh. *Uit Vrije wil. Waardig sterven op hoge leeftijd*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2011.
- Raad van State. “Voorstel van wet van het lid Pia Dijkstra (Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek.” W13.20.0284/III. 17 juli 2020. <https://www.raadvanstate.nl/adviezen/@121919/w13-20-0284-iii/>.
- Rijksoverheid. “De 6 zorgvuldigheidseisen van de euthanasiewet.” Geraadpleegd op 29 maart 2023. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/zorgvuldigheidseisen>.

- Schnabel, Paul, B. Meyboom-de Jong, W.J. Schudel, C.P.M Cleiren, P.A.M Mevis, M.J. Verkerk, A. van der Heide, G. Hesselmann en L.F. Stultiëns. *Voltooid leven: over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag: Adviescommissie voltooid leven, 2016.
- Socialistische Partij. “SP steunt hulp zelfdoding bij voltooid leven niet.” Socialistische Partij. Laatst bekeken op 2 augustus 2023. <https://www.sp.nl/nieuws/2016/10/sp-steunt-hulp-zelfdoding-bij-voltooid-leven-niet>.
- Sulmasy, Daniel. “Dignity and Bioethics: History, Theory, and Selected Applications.” in: *Human Dignity and Bioethics: Essays Commissioned by the President’s Council on Bioethics*. Washington: The President's Council on Bioethics (2008): 469-501.
- Thulstrup, Niels. *Breve og Aktstykker*, Vols. 1. Munksgaard: Kopenhagen, 1953.
- Tronto, Joan. “There is an alternative: homines curans and the limits of neoliberalism.” *International Journal of Care and Caring* 1, 1, 27-43. <https://doi.org/10.1332/239788217X14866281687583>.
- Trouw. Levenseinde. Geraadpleegd op 17 juli 2023. <https://www.trouw.nl/levenseinde>.
- Van der Burg, Wibren. “The Slippery Slope Argument.” *Ethics*, vol. 102, nr. 1 (Oktober 1991): 42-65.
- Van der Heijde, Agnes., Johan Legemaate, Bregje Onwuteaka-Philipsen, Fenne Bosma, Hans van Delden, Paul Mevis, Kelly Mink et al. “*Vierde evaluatie Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding*.” Den Haag: ZonMW (Mei 2023).
- Van der Pal, Tim en Marten van de Wier. “Hoe zien Nederlanders hun sterfbed voor zich? De belangrijkste bevindingen uit het onderzoek van Trouw en Panel Inzicht op een rij.” *Trouw*, 13 april 2023. <https://www.trouw.nl/binnenland/wat-doen-we-met-de-dood-de-belangrijkste-resultaten-uit-het-trouw-onderzoek-op-een-rij~b738ef60/>.

- Van der Pal, Tim en Marten van de Wier. “Wat doen we met de dood? Zo is de peiling uitgevoerd.” *Trouw*, 24 maart 2023. <https://www.trouw.nl/levenseinde/wat-doen-we-met-de-dood-zo-is-de-peiling-uitgevoerd~b0b1a22d/>.
- Van der Toren, Benno., en Kang-San Tan, *Humble Confidence; A model for Interfaith Apologetics*. Westmont: InterVarsity Press, 2022.
- Van Nieuwenburg, Paul. “De politieke theorie van het voltooide leven.” Universiteit Leiden, maart 2017. <https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/sociale-wetenschappen/politieke-wetenschap/oratie-nieuwenburg-p-spreekversie.pdf>.
- Els van Wijngaarden. *Voltooid leven: Over leven en willen sterven*. Amsterdam: Atlas Contact, 2016.
- Els van Wijngaarden, Ab Klink, Carlo Leget, and Anne-Mei The. “Assisted Dying for Healthy Older People: A Step Too Far?” *BMJ: British Medical Journal* 357 (2017). <https://www.jstor.org/stable/26944571>.
- Van Wijngaarden, Els., Carlo Leget en Anne Goossensen. “Ready to give up on life: The lived experience of elderly people who feel life is completed and no longer worth living.” *Social science & medicine* 138 (Mei 2015): 257-264. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.05.015>.
- Van Wijngaarden, Els., Carlo Leget en Anne Goossensen. “The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living.” *Journal of European Social Policy* 28, nr. 4 (2018): 419-429.
- Van Wijngaarden, Els., Ghislaine van Thiel, Iris Hartog, Vera van den Berg, Margot Zomers, Alfred Sachs, Cuno Uiterwaal et al. “Perspectieven op de doodswens van ouderen die niet ernstig ziek zijn: de mensen en de cijfers.” *Den haag: ZonMW* (januari 2020).
- Visser, Andries. *De mens is geest, Kierkegaards humanisme*. Eindhoven: Uitgeverij DAMON, 2019.

Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding, Hoofdstuk 1, Artikel 1, Begripsomschrijvingen. Geraadpleegd op 1 april 2023.

<https://wetten.overheid.nl/BWBR0012410/2021-10-01>.

Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek.” *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35543. Geraadpleegd op 29 maart 2023.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>.

Wetsvoorstel “Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek,” Memorie van Toelichting. *Kamerstukken II*, 2019/2020, 35534-3. Geraadpleegd op 29 maart 2023.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?dossier=35534&id=2020Z14112>.

DATAMANAGEMENTPLAN

1. Algemeen

NAAM STUDENT: G.J. (Hannah) Westerink (studentnummer: 2000377)

NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S): Prof. dr. Theo Boer

DATUM: 14 augustus 2023

VERSIE: 1.0

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE: Voltooide of Onvoltooide Tijd?

Een onderzoek naar de mogelijke antropologische vooronderstellingen en implicaties van het leeftijds criterium binnen de Initiatiefwet Voltooid Leven vanuit een perspectief van waardigheid

KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N) : Literatuuronderzoek. In deze masterthesis doe ik onderzoek naar zowel de mogelijke antropologische vooronderstellingen als de mogelijke antropologische en maatschappelijke implicaties van het leeftijds criterium binnen de Initiatiefwet Voltooid leven, welke tevens verkend en geëvalueerd worden vanuit een perspectief van waardigheid.

TYPEN ONDERZOEKSDATA: Literatuur

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN: Februari-Augustus 2023

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE: Eigen laptop

BESTANDSFORMATEN: docs, pdf

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB: 385kB

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK: Eigen laptop

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: Eigen laptop

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK: student

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: student

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA: niet van toepassing

PRIVACYGEVOELIGE DATA: ~~JA~~ / **NEE**

INDIEN JA: HOE WORDEN ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN BETROKKEN
PERSONEN EN/OF ORGANISATIES GEREGLD?

6. Overige zaken

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat: _____
_____
_____

Naam, handtekening: Theo A. Boer

Datum: 17 augustus 2023

=====

TOELICHTING

Ad 1. Algemeen

Noteer de datum waarop het datamanagementplan is ingevuld en noteer de versie bijv. 1.0.

In de loop van het onderzoek kunnen mogelijk zaken als de onderzoeksmethode wijzigen of bij nader inzien toch privacygevoelige issues gaan spelen. Wijzig dan naast de betreffende paragraaf ook de datum en het versienummer.

Vul alle velden in, of vermeld expliciet: niet van toepassing/n.v.t.

Ad 2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

Geef een korte omschrijving van het onderzoek en beschrijf welke onderzoeksmethoden gebruikt gaan worden.

Omschrijf het type onderzoeksdata, zoals schriftelijke bronnen (archieven, literatuur), transcripties, interviews (bijv. beeld- en geluidsopnamen), verslagen, vragenlijsten, enquêteresultaten, afbeeldingen.

Vermeld ook als het bijvoorbeeld ruwe data of afgeleide data betreft.

Ad 3. Technische aspecten

Wordt specifieke hardware gebruikt naast pc/laptop? Wordt specifieke software gebruikt bijv. voor data-analyse? Bestandsformaten kunnen bijvoorbeeld zijn: DOCX, TXT, XLSX, PDF, WAV, JPG.

De omvang van bestanden kan weergegeven worden in megabyte, gigabyte of terabyte. Geef in ieder geval een globale schatting indien bij aanvang van het onderzoek nog niet precies de omvang te bepalen is.

Sla data tijdens het onderzoek op de juiste (veilige) locatie op. Bijvoorbeeld privacygevoelige data op de Home-directory van de Vrije Universiteit. De H-schijf van de VU is overigens altijd de meest veilige opslaglocatie. Sla privacygevoelige data nooit in de cloud op. Gebruik clouddiensten uitsluitend voor het opslaan van standaard data, zoals een wetenschappelijk artikel in PDF. USB-sticks en de eigen laptop zijn eveneens ongeschikt voor opslag van (privacygevoelige) data. Deze kunnen immers verloren of gestolen worden of beschadigd raken.

Denk ook aan een goede, veilige en regelmatige back-up van de versies van je masterscriptie.

Na afloop van het onderzoek kunnen data gepubliceerd worden als onderdeel van de masterscriptie, bijvoorbeeld in een bijlage. Dat geldt met name voor kleine dataverzamelingen, die geen privacygevoelige gegevens bevatten. Via de bibliotheek PThU kunnen (geanonimiseerde) data als losse bestanden bij de scriptie worden gearchiveerd. Via de bibliotheek PThU kunnen bestanden met privacygevoelige data worden gearchiveerd in een speciaal daarvoor beschikbare data-opslag faciliteit van de VU (ArchStor/DarkStor).

Ad 4. Verantwoordelijkheden

In het kader van wetenschappelijke integriteit is het belangrijk om te beschrijven op welke wijze data veilig opgeslagen zijn en beheerd worden. Daarmee wordt o.a. de controleerbaarheid van de data gewaarborgd. Zie ook de Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit 2018 (te vinden op www.pthu.nl/Onderzoek-PThU/Academic_Integrity/).

Geef aan wie de data tijdens het onderzoek beheert. Dat zal veelal de student zelf zijn. Heeft echter de scriptiebegeleider ook toegang? Na afloop kan de student het beheer overdragen aan de PThU (bibliotheek).

Laat ook geïnterviewden weten, hoe (privacygevoelige) data worden beheerd en door wie.

Ad 5. Juridische en ethische aspecten

Omschrijf wie (mede-)eigenaar is van de data.

Indien er sprake is van privacygevoelige gegevens is het noodzakelijk zeer zorgvuldig om te gaan met de verzamelde onderzoeksdata. Denk daarbij aan persoonsgegevens (naam, adres, leeftijd, geslacht), maar ook aan het BSN of religieuze overtuiging.

Sla deze dus altijd veilig op (zie ad 3). Voorkom datalekken! Laat geïnterviewden weten hoe met de data wordt omgegaan. Vraag hen via een zogeheten *Informed consent-formulier* vooraf om toestemming te geven voor het onderzoek en het gebruik en de opslag van de onderzoeksdata. Geef aan dat je de verzamelende data uitsluitend gebruikt voor jouw onderzoek.

Anonimiseer zo veel mogelijk de data.

Ad. 6 Overige zaken

Vermeld hier onderwerpen die niet ondergebracht konden worden bij eerdere onderdelen.

Overleg te allen tijde met je begeleiders indien zaken niet helder zijn, je twijfelt over de juiste wijze van data verzamelen of over het opslaan van data. Of vraag advies aan de bibliotheek PThU.

PThU, Amsterdam/Groningen
(bestandsversie: 20190703)